GAYLAMOUNT

פון ווילנער געטא.

געשטאלטן און בילדער

געשריבן אין שווערע צייטן

פון חייקל לונסקי.

צענטראלע יידישע ביבליאטעק
און פרץ'סע ארכיוו

...ג פון דעם פאראיין פון די יידישע ליטעראטן און זשורנאליסטן אין ווילנע

תר"פ — ווילנע — 1920.

אלע רעכט פארבאהאלטן. דרוקן דאס
אויך איבערזעצן אדער טיילווייז אן דער
ערלויבעניש פון מחבר איז פארבאטן.

דאס בילד פון שול-הויף אויף דער הילע געצייכנט

תוכן הענינים.

הקדמה	4—6
ווילנע אין יאָר תרע״ז	7—9
דער ראש ישיבה	10
דער שומר פון יידישקייט	10—11
דער חזן פון ותיקין	11
דער רבי פון די פּועלים	12
דריי וואַסערטרעגער	13—15
די זאָגערקע	15—18
דער שקיעה שרייבער	18—19
דער מוכר ספרים	19—20
דער מעקלער פון די מלמדים	21—22
דער חברות גרינדער	22—23
דער משכּיל	23—24
דער געלערנטער	24—25
דער בלינדער חזן	25—26
די שרייער	26—27
דער בעל תקיעה	27—28
דער משמרניק	28—29
דער גלות אָפּריכטער	29—32
דער אַרכיטעקטאָר	32—33
דער באַנקיר	33—34
דער מאַטעמאַטיקער	34—35
דער אַפּטייקער	36—37
דער מיוחס	37—38
דער מלמד	38—39
דער סופר	39—40
די שטאָט שמשים	40—42
דער משגיח פון די עירובין	42—43
דער עלסטער מורה הוראה	44—45
די וואונדער קינדער	46—47
חנה מיט אירע זיבן קינדער	48—49
די מיידעלע	50
די מתים	50—51
די מלחמה	51
די דייטשלעך	51—52
לוויות	53—54
ווילנער קלויזן אין געטאָ און אויפ׳ן שולהויף	55—72

דרוקעריי ב. ציונסאָן און קאָמפּ., טראָקער גאַס, 13.

הקדמה.

ווען מען ס׳האָט זיך געמאַכט צו זיין אויפן ווילנער שולהויף, דער האָט זיכער געפילט, אַז פאַר אים איז דאָ עפּעס אַ פאַרזיכדיק, גאָר אַן אייגנאַרטיק ווינקעלע פון יידישן לעבן; דאָס איז דער „שיר השירים״ פון יידישן גלות, דער „געטא פון אַלע געטאָס״, אַ לעבעדיק שטיקל מיטלעלטער, וואָס איז פאַרבליבן, גאַנץ און ניט־באַרירט, אין מיטן פון 20־טן יאָרהונדערט, אזאַ געטאָ פאַרמאָגט — דוכט זיך ניט, כמעט קיין שום יידישע שטאָט ביי היינטיקן טאָג. די אָנצאָליקע קלויזן, וואָס זיינען אָנגעשיכט איינע אויף דער אַנדערער, ווי זיי וואָלטן אויסגעוואַקסן געאָלאָגיש אָרגאַניש; די אָרימעלייט, וואָס אין זייער אויסשטרעקן די האַנט איז דאָ אַ געוויסע גאווה — איר פילט, אַז זיי זיינען פאָרט די קינדער פון שולהויף; און די יידענעס, וואָס פאַרקויפן באַבקעלעך, — אין אַלעמען פילט איר אַ געוויסן „סטיל״, אַ געוויסן שטייגער, אַ געוויסע אימפּאָזאַנטקייט, ווייל זיי אַטעמען אויך אויף מיטן גרויען הויך פון אייביקייט. די יידענעס, די לאַטעס פון די אָרימעלייט, וואָס זיינען ניט ווייניקער „סטיליש״ ווי די באַרימטע בעטלערס פון טאָלעדער דאָם, וואָס די שפּאַנישע דיכטער האָבן באַזונגען; איר פילט, אַז אַזוי האָבן אויסגעזען די אָרימעלייט אויך מיט 300 יאָר צוריק, ווען אויף גלעזער־גאַס האָבן זיך ביינאַכט נאָך געשלאָסן די טויערן פון געטאָ.

און מיט דער אייגענער אייביקייט אָטעמען אויך אויף די מויערן, און אפילו, דוכט זיך, די וואַרימע, פריש־צאַפּלדיקע „באָבעס״ וואָס מע רופט זיי אויס מיט אזאַ אָנגעווייטאָגטער שטים...

יעדערער פילט אָט דעם אייגנאַרטיקן ווערט פון שולהויף, אָבער קיינער האָט עס נאָך ניט געפּרובט איבערגעבן אין וואָרט. אין דער מאַלעריי האָבן מיר געהאָט אזאַ פּרוב: דער קינסטלער ב. צוקערמאַן האָט אונז געגעבן אַ ריי בילדער פון שולהויף און די יידישע גאַסן אַרום. אָבער אמת געראָטן, כמעט גלענצנד, איז ביי אים נאָר דער ווערכהויף, די אַלטע, אָפּגעקאָלופּעטע אַרקע מיט די גרינגע צווייגעלעך האָט ביי אים גלייכצייטיק אַ צאַרטקייט און אַ גרויסע

קרעפטיקייט. דאָס בילד איז אויסגעוואַקסן צו אַ גאַנצן סימבאָל פון גלות. דער „שולהויף“ זיינער איז אמת שיין, אָבער ס׳איז ניט דער שולהויף. ער איז ביי אים צו זוניק, צו דרומדיק און פאַרבנשפּריצנדיק. נאָך ווייניקער כאַראַקטעריסטיש זיינען די טיפּן, וואָס ער האָט געמאָלט.

אין דער ליטעראַטור האָבן מיר אָבער גאָר קיין פּרובן אַזעלכע ניט געהאַט. און דאָ ליגט פאַר אונז אַזאַ מין ערשטע שילדערונג פון דעם לעבן פון שולהויף און פון די יידישע גאַסן.

דאָס ביכל מאַכט אַן איינדרוק. די אַלע מעשיות וועגן „גלות־אָפּריכטערס“, „שקיעה־שרייבער“, „זאָגערקעס“, „פרומע וואַסערטרעגערס“, וואָס ענדיקן זיך אַזוי נוסחדיק: „דערנאָך איז געקומען די אַקופּאַציע, דער הונגער, ער (אָדער זי) האָט ניט אויסגעהאַלטן — און איז געשטאָרבן“ — האָבן אויך אין זיך דעם הויך פון דער גרייזגרויער אייביקייט, וואָס איז פאַרגליווערט אין שולהויף. אַז איר לייענט עס, לויפט אייך דורך אַ קאַלטער שוידער, גלייך ווי איר וואָלט זיך צוגערירט צו די פייכטע מויערן פון שולהויף, גלייך ווי פאַר אייערע אויגן וואָלט זיך דערצויגן, אומענדלעך, אַ שטומע קייט פון לוויות — מיטות אָן אַ שיעור... די מעשיות זיינען אָנגעשריבן אַזוי פשוט — פּרימיטיוו, אַזוי ווייניק קינסטלעריש — געקינסטלט... זיי זיינען אָנגעשריבן מיט אַ ביסל אַ גרויזאַמער, אַ שטילער עפּישקייט. די פּערזענלעכקייט פון מחבר האָט זיך אינגאַנצן פאַרבאַהאַלטן, אָן אַ שום רעשטל — און די שפּראַך איז אויך אַזאַ אומפּערזענלעכע, גלייך ווי דאָס האָט דערציילט אונז דער שולהויף אַליין, די שטומע ווענט, די הונדערט־יאָריקע נשמה פון שולהויף און פון די נפשות, וואָס האָבן אין אים געלעבט... געלונגען איז דאָס דעם מחבר — ווי ס׳ווייזט אויס, אָן אַ שום באַזונדער מי, אָן אַ „איבערווינדונג“ פון דער אייגענער פּערזענלעכקייט. ער האָט זיך נישט געדאַרפט צוזאַמענגיסן מיטן שולהויף און זיינע העלדן: ער איז לכתחילה מיט אים געווען צוזאַמענגעוואַקסן. דאָס איז ניט קיין ראָמאַנטיקער, קיין סטיליזאַטאָר, וואָס טראָגט זיך איבער אין דער אַטמאָספערע פון די אַלטע דורות; דער מחבר האָט, ווייזט אויס, אַליין אַ נשמה פון אַ „צמח דוד“, פון די אַלטע מחברים פון פּנקסים און סליחות, און דעריבער קומט דאָס אַזוי אומבאַוואוסטזיניק שטאַרק: דאָס איז דער כוח פון די אַלע דורות, פון די אַלע נשמות, וואָס ריידן פון זיין מויל...

זיצט זיך אַ ייד אָפּ יאָרן אין דעם אַלטן „אוצר־ספרים“ אויפן שולהויף, און קוקט דורך די קליינע פענסטערלעך אויף דער יידישער גאַס, און זעט דאָרט מענטשן כל־ערליי, וואָס דרייען זיך, און זעט זייערע ליידן און טויטן און זעט ווי מחנות קריגער גייען דורך דורך די גאַסן, און אַלץ וואָס ער זעט — פאַרצייכנט ער „sine ira et studio“, ווי אַ יידישער פּימען, אַ יידישער „לעטאָפּיסעץ“, פאַרצייכנט פשוט, אָן חכמות — און פון די רשימות איז אַרויס דאָס ביכל, וואָס ליגט פאַר אונז. עס דוכט זיך, אַז דער אייביקער, דער אוראַלטער גייסט

פון שולהויף, דער גייסט, וואָס איז פאַרגליווערט שטום אין די אַלטע מויערן, וואָס קוקט אויף אונז פון די פאַרלאָשענע אויגן פון די אָרימעלייט, וואָס רייסט זיך אין די מאָנאָטאָנע קדישס און אין די אומעטיקע תפילות — האָט איצט, נאָך לאַנגע דורות, געפונען זיין אויסלייזונג, זיין גאולה, אין וואָרט, אין פשוטן, פּרימיטיוון וואָרט. און אויף צו ווייזן זיך האָט ער זיך ניט פאַרשטעלט עפּעס אין קיין הייגטמאָדישן מלבוש, אַ בליאַסקעדיקן און ניט גאָר קיין פאַסעדיקן, נאָר ער האָט זיך געוויזן פאַר אונז „בלי הסתר פנים“, ווי ער שטייט און גייט, אין זיין גרויער נאַטירלעכקייט אין חייקל לונסקיס ווערק.

און דערין איז דער ווערט פון דעם ביכל, וואָס ליגט פאַר אונז.

ד"ר ה. ייבין.

ווילנע אין יאָר תרע"ז.

יעדעס מלחמה=יאָר האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיינע גזרות און פורעניותן: דאָס יאָר תרע"ד—תרע"ה מיט מאָביליזאַציעס, גירושים, גראָבן „אָקאָפּעס; דאָס יאָר תרע"ו מיט די אָטשערעדן אויף קאַרטאָפל, גרויפּן, כלערלי קאַרטן און פּאַפּירלעך *), אויך מיט די הויזזוכונגען און רעקוויזיציעס פון האָב און גוטס, וואָס איז געבליבן בירושה און פאַרהייליקט פון זיידעס און עלטערזיידעס, ווי לייכטער, חנוכה=לאָמפּן וכדומה; דאָס יאָר תרע"ז מיט דעם הונגער און די מגפות איז געווען אָבער דאָס שרעקלעכסטע פון אַלע פיר מלחמה=יאָרן. אין יאָר תרע"ד האָבן זיך געהערט ווייגעשרייען און געוויינען אָן אַ שיעור און אָן אַן אויפהער, אין שטוב און אין גאַס, ביי יעדער מאָביליזאַציע און פּריזיוו, אַז מ'האָט אַוועקגעריסן די טאַטעס פון די קליינע קינדערלעך און די קינדער פון עלטערן, איז געווען חורבונות; אָבער אין יאָר תרע"ז איז געווען נאָך שרעקלעכער: דאַן האָבן זיך שוין אפילו קיין געוויינען און געשרייען אויך ניט געהערט, עס איז שוין ניט געווען קיין כוח. אומעטום האָט זיך נאָר געטראָגן אַ טיפער זיפצען.

אין דעם ערשטן יאָר פון דער מלחמה האָט מען נאָר פון די שלאַכט=פעלדער געהאַט גערוסן וועגן טויט, און דאָס האָט אָנגערירט נאָר איינציקע פאַמיליעס, די איבעריקע האָבן זיך געמאַכט גוטע געשעפטן און געשלאָפן גאַנץ רואיק. אָבער אין יאָר תרע"ז האָט שוין דאָס אומגליק אַרומגענומען אַלעמען, דער טויט האָט תמיד געשוועבט פאַר די אויגן, פון געראַנגל מיטן הונגער און מגפות זיינען מענטשן געפאַלן ווי פליגן, גאַנצע משפחות מיט אַמאָל, אַז ס'זיינען געווען גאַנצע „אָטשערעדן" ביי די „אַרונות" און ס'האָט ניט געקלעקט קיין „עגלות", מ'האָט געפירט די טויטע אויף איזוואָזטשיקעס, די אָרימע—גאָר אויף „קאַרעס", עטלעכע צוזאַמען, איינזאַם, עלנט, אָן לוויות, און אויפן בית עולם צו דער קבורה—ווייטער „אָטשערעדן" וועלכע האָבן זיך געצויגן וויפיל טעג.

דער מסחר איז געווען אָפּגעשטאָרבן, די גאַסן אומעטיק, פוסט, און די לופט איז געווען אָנגעזאַפּט פול מיט שרעק און פחד, די יונגע און די מיטעלע מענטשן זיינען געלעגן באַהאַלטן אין די קעלערס און אויף די בוידימער

---

*) ברויטקאַרטן, בעקערקאַרטן, זופּקאַרטן, קאַרטאָפּל-קאַרטן, צוקער-קאַרטן, קאָלדרע-שײנען, מעש-קופּער-שײנען, פּאָקן-שײנען, אַנטלויזונגס-שײנען, מעלדונג-שײנען, דירה-שײנען, קאָפּשטויער-שײנען א. אַז. וו.

חודשים־ווייז פֿאַר מורא פון דער כאַפּעריי אויף צוואַנג־אַרבעט. די כאַפּעריי איז געווען אויף אַלע גאַסן, אויך אין די הייזער און קלויזן איז געווען ניט זיכער, און די געכאַפּטע האָט מען אָנגעטאָן אין קליידער מיט געלע לאַטעס אויף די הויזן און אַרבל, און רויטע לאַטעס אויפן האַרצן מיט נומערן, און מ'האָט זיי געפּייניקט נאָך ערגער ווי קנעכט, ווי פּאַנטשינע, דאָס זיינען שוין גאָר ניט געווען קיין מענטשן, נאָר נומערן; מ'האָט זיי פאַרשלעפּט אין די פּוסטע פעל־דער און אין די שוואַרצע וועלדער, געאַרבעט מיט זיי כל־עבודת־פּרך, אין הונגער און קעלט, אין שרעק און אַכזריות, זיי געשלאָגן מכות רצח, אַ סך זיינען געבליבן קאַליקעס מיט אָפּגעפּאַרענע הענט און פיס, אַ סך זיינען גע־בליבן מיט קראַנקע לונגען און פיל האָבן דאָרט געפונען זייער קבר פון הונגער און פּיין.

וואו מ'איז געגאַנגען און געשטאַנען, האָט מען געזען שרעקלעכע ביל־דער, אַז ס'איז פינסטער געוואָרן אין די אויגן. אין די קלויזן אויפן שולהויף איז געווען אימהדיק, פּוסט און ס'האָט זיך תמיד געהערט אַ כאַרכלעריי מיט די לעצטע כוחות פון די גוססע אָרימעלייט, און דערביי זיינען געזעסן נאָך אַנדערע מיט געלע פּנימער און שטאַרע אויגן, וועלכע זיינען געווען אומעטיק שטום, ניט בעטנדיק קיין זאַך און וואַרטנדיק נאָר אויפן טויט. אויך האָט מען שוין געטראָפן פיינע בעלי־בתים, וואָס דער הונגער און דער געוויין פון די קליינע קינדערלעך האָט זיי גענייט אַראָפּצוואַרפן די חרפּה און גיין בעטלען. אין די ייִדישע גאַסן ווידער האָט מען געזען, ווי גאַנצע געזינדלאַך, מחנות קליינע קינדערלעך, איינגעוויקלט אין שמאַטעס און טוליענדיק זיך איינע צו די אַנדערע, שרייען מיט וויינענדיקע שוואַכינקע קולכעלעך—בייטנדיק זיך אין „אָטשערעד“ „גיט אַ שטיקעלע ברויט, מיר ווילן עסן!“ און די קולכעלעך האָבן געשטאָכן ווי שפּיזן. אַנדערע האָבן קיין כוח ניט געהאַט אפילו צו ריידן; זיי האָבן נאָר אויסגעצויגן די הענטעלעך; ביי די בעקער און קיכן האָבן זיך געצויגן לאַנגע „אָטשערעדן“ פון פאַרחלשטע מענטשן, וואַרטנדיק גאַנצע שעהן אויף אַ טעלערל סם־המוותדיקע וויקע, וואָס האָט געמאַכט געל און געשוואָלן, אויף דעם פער־טעלע פונט הייס ברויט, וואָס איז געווען אויסגעמישט מיט פּאַלאַווינעס, מיט חורשע ניס, מיט שוואָמען, קרוטשקע וכדומה, אַז ס'האָט געאיבלט אין מויל, געברענט אין האַרצן און געשטאָכן אין בויך. אַנטלויפנדיק ווייטער אין די ברייטע גאַסן, האָט גאָר געכאַפּט אַ גרויל, הערנדיק די מנוולדיקע געלעכטער־לעך פון די אַלע גאַסיקע באַלקאָנען. דאָס בלוט האָט געקילט אין די אָדערן, זעענדיק, ווי אונזערע אַלע טראַדיציאָנעלע צניעותדיקע הייליקייטן ווערן פאַר־שוועכט בראש גלי פון אונזערע טעכטער פאַר אַ שטיקעלע ברויט, פאַר אַ קעסטעלע מאַרמעלאַד; דאָס האַרץ איז אויך צעריסן געוואָרן אויף שטיקער, קוקנדיק אויף אונזערע עלטערע פרויען, ווי זיי שטייען ווי אבלים אום שבת, יום־טובדיק אָנגעטאָן לעבן זייערע קראָמען. נאָך ערגער איז געווען אין פיש־מאַרק: דאָרטן האָבן שוין די ווייבער אויסגעטאָן די פּאַרוקעס מיט זייערע יום־

טובדיקע קליידער און פאַרשמוצט זיינען זיי געבעך געשטאַנען און געסחורט, מיט אויגן פול מיט טרערן און הערצער כול מים 'בענקשאַפט נאָכן הייליקן שבת און יום־טוב.

דאָס יאָר תרע״ו האָט אויף זיך אויך געהאַט דעם אָנשיקעניש פון שטרענגע שטראָפן פאַר יעדער קלייניקייט; דעם קאָפּשטייער, וואָס מ'האָט געריסן פון לעבעדיקע און פון טויטע; מ'האָט אויסגעטאָן אָרימע און גענומען אפילו אין די אונטערשטע זאַכן: דער געווערב־שטייער האָט אפילו ניט דורכגעלאָזט די אָרימע ווייבער מיט די קאָשיקעס פון ייִדישע גאַס, וועלכע פלעגן געבעך אָפּשטאַרבן מיט די גלידער דערזעענדיק דעם אָדון, די פּאָלערינע. און פאַרבאַהאַלטן זיך ווי די מייז אין די לעכער, די אומגעלומפּעטע ווילדע געשרייען פון די אדונים פלעגט אָנוואַרפן אַ שרעק, אַ פּחד אויף די אויסגעמוטשעטע. אפילו זייערע גוטע טאַטן, ווי די אומזיסטע בעדער, האָבן אויך מיט זייערע שטרענגקייטן און אַכזריותן, שלעפּנדיק פון די בעטן אויך אין די פרעסט פאַרטאָג פּלוצלונג אפילו שוואַכע און קינדער, ניט איינעם קראַנק געמאַכט פון שרעק און צוקילונג. נאָך ערגער איז געווען מיט די דעזינפעקציעס פון די הייזער. מ'פלעגט פּלוצלונג פאַרטאָג אַוועקטרייבן אין טורמע אַריין אַלטע און שוואַכע קינדער און פרויען, וואָס פלעגן זיך וואַלגערן דאָרט אין פּיין וויפיל טעג, לאָזנדיק די געשעפטן מיט האָב און גוטס אויף הפקר און ניט איינער פון זיי איז דערפון געשטאָרבן.

אַלץ איז דאַן געלעגן אין זייערע הענט: דאָס ברויט, דאָס פלייש, די פיש, די מילך און פאַר דער שטאָט איז געווען צוגעוואָרפן ברעקלעך. אויף אַלץ האָט מען באַדאַרפט אַ שיין, אפילו אַריבערגיין וואוינען פון איין הויף אין דעם אַנדערן, און אַלץ האָט געקאָסט געלט און זיך געצויגן ימים ושנים. אָט די אַלע שטרענגקייטן און אַכזריותן איז געפאַלן אויפן אָרימאַן. דער גביר האָט אָפטער געקראָגן אַן אויסוועג.

אין יאָר תרע״ו איז ווילנע פאַרן אָרימאַן געווען אַ טורמע. ער האָט מער ניט געמעגט גיין פון איין ברעג שטאָט ביז דעם אַנדערן. ווייטער איז געווען „געשפּערט“ און שטום אָן שום האָפענונג. מ'האָט געמיינט, אַז דער הימל האָט זיך שוין אַראָפּגעלאָזן און מ'וועט שוין אַזוי בלייבן לעבעדיקערהייט באַגראָבן אין קבר...

געשטאַלטן

דער ראש=ישיבה.

ער האָט געשטאַמט פון גרויס יחוס; זיין פאָטער איז געווען אַ גרויסער רב, אויך ער אַליין איז געווען אַ צייט רב און געדרוקט ספרים, אים האָט אָבער געצויגן ניט צו רבנות, ניט צו ספרים, נאָר צו לערנען מיט תלמידים. קיין קינדער האָט ער ניט געהאַט, איז זיין גאַנצער פאַרגעניגן געווען צו לערנען מיט קינדער; אויב ניט קיין גשמיותדיקע קינדער, איז לכל=הפחות רוחניותדיקע.

ער האָט געהאַט אַ גרויסן כוח אין זיך איינצופלאַנצן ביי די קינדער ליבע צו דער תורה, ביי אים פלעגן זיך ניט פוילן פערצניאָריקע קינדערלעך קומען פינף אַ זייגער פאַרטאָג לערנען, נאָר ער האָט זיינע קליינע תלמידימלעך, די „צאן=קדושים", ניט געוואָלט מאַטערן צו פיל, וואָרים ער האָט זיי האָלט געהאַט, ווי אייגענע קינדער.

אַז ס'איז געקומען די מלחמה, האָט ער דערזעען ווי זיינע תלמידימלעך ווערן מאָגערער, בלאַסער פון טאָג צו טאָג, און אַנדערע נעבעך גייען אויס פון הונגער און שטאַרבן אַוועק; אויך אַ סך זיינען צעלאָפן זיך ראַטעווען פון הונגער=טויט. איז ער געבליבן גאָר אָן אַלעמען. האָט ער שוין ניט געקאָנט אַריבערטראָגן דעם צער, איז קראַנק געוואָרן און געשטאָרבן.

דער שומר פון יידישקייט.

ער איז געווען אַ קליינינקער יידעלע מיט זייער לאַנגע פאותן, מיט אַ סאַמעטענעם היטעלע אין זייער אַ לאַנגער קאַפּאָטע. אויף אים פלעגט מען זאָגן, אַז ער איז דער גרעסטער למדן אין ווילנע.

אין דער יוגנט האָט ער געהאַלטן אַן אייזנקראָם אין אַ רוסישער שטאָט. דערנאָך איז ער איבערגעפאָרן קיין ווילנע. האָט זיך ווייטער די עקרת=הבית געפירט דעם געשעפט און ער איז זיך געזעסן אין גאונס קלויז, געדאַוונט מיט גרויס דבקות און געלערנט טאָג און נאַכט. אָבער דאָס איז נאָך ביי אים גע=ווען ניט אַלץ. דער עיקר עובדא זיינע איז געווען, אָפּהיטן די יידישקייט אין ירושלים דליטא. און די רעכטע יידישקייט איז ביי אים געווען נאָר גוטע

חדרים און שבת. דרום האָט ער געגרינדעט אַ „מזהירי שבת" און פלעגט תמיד שרייבן צעטעלעך אויפן שולהויף וועגן די קלאַסן, וואָס מ'שמדט דאָרט אָפּ די קינדער, וועגן די חדרים, וואָס מ'לערנט ניט גוט קיין יידישקייט, און בכלל וועגן פרומקייט. אַז ס'איז געוואָרן די מלחמה, און מ'האָט גוזר געווען האַלטן די קראָמען אָפן שבת, דערצו נאָך די פריצות פון די יידישע טעכטער, האָט ער דאָס אַלץ שוין ניט געקאָנט אַריבערטראָגן און איז קראַנק געוואָרן און געשטאָרבן.

דער חזן פון ותיקין.

אַליין איז ער געווען אַ גרויסער נכבד, פון די ווילנער פיינע בעלי=בתים, אַ קרוב פון די ווילנער גרעסטע רבנים, אַ הויכער מיט אַ שיינער ווייסער באָרד, מיט אַ פּאָר קלוגע אויגן. ער האָט געהאַט אַ גרויסן זיידנגעשעפט, נאָר דעם געשעפט האָט געפירט זיין פרוי, און ער האָט געהאַט אַן אַנדער עסק— אָפּהיטן ותיקין. אָפּהיטן ותיקין, דערהויפּט זומערצייט, איז איינע פון די שווערסטע זאַכן. דרום האָט ער זיך טאַקע צו דעם איבערגעגעבן מיטן גאַנצן לעבן, פלעגט זיך אויסשלאָפן בייטאָג און גיין אין שול אויף אַ גאַנצע נאַכט, כדי אָפּצוהיטן ריכטיק דעם ותיקין.

און ניט געקוקט אויף דעם, וואָס ותיקין קומט פאָר אַזוי פרי, האָט ביי אים קיין מנין קיינמאָל ניט אויסגעפעלט: מ'האָט נאָר איינמאָל גערדאַרפט הערן זיין מתיקותדיקן דאַוונען, האָט מען שוין עטלעכע וואָכן נאָכאַנאַנד אינ=דערפרי ניט געקאָנט איינשלאָפן, עס האָט שוין אַהין געצויגן. זיין דאַוונען פלעגט אָפּקלינגען וואונדערלעך שיין פאַרטאָג, ווען אַלעס האָט נאָך געשלאָפן, דער סקאַרבאָווער ניגון פון זיין נעימותדיקן דאַוונען פלעגט זיך פונאַנדערגיסן מעלאַנכאָליש איבערן גאַנצן שולהויף. ער איז געווען געבענטשט מיט זייער אַ זיסער שטימע און דערצו נאָך זיין מתיקות מיט דעם השתפכות=הנפש, וואָס פלעגט צוגעבן זיין דאַוונען אַ באַזונדערן חן.

אויסער דעם ותיקין האָט ער געהאַט נאָך עובדות פון „הדור מצוות", ווי, למשל, די סוכה, די תפלין און דערהויפּט דעם אתרוג: דער אתרוג האָט געמוזט זיין ביי אים אַלע מאָל דער שענסטער אין שטאָט.

נאָר אַז ס'איז אָנגעקומען די מלחמה, האָט מען שוין דעם ותיקין ניט געקאָנט אָפּהיטן, ווייל מ'האָט ניט געטאָרט גיין אַזוי פרי אין גאַס, אויך קיין אתרוגים איז אין ווילנע גאָר ניט געווען, האָט ער געפילט, אַז דאָס לעבן איז אים געוואָרן פוסט, אים האָט זיך געדוכט, אַז ער איז אויף דער וועלט גאָר אַן איבעריקער און האָט זיך זייער שטאַרק מצער געווען, איז קראַנק געוואָרן און געשטאָרבן.

דער רבי פֿון די פּועלים.

דער רבי איז געווען אַ הויכער, אַ גרייז-גרויער מיט אַ שיינעם פּאַטריאַרכאַלישן פּנים.

זומער אינדערפֿרי, פֿלעגט מען אים אָפֿט זעען אַרומשפּאַצירנדיק איבערן שול-הויף אין אַ שלאָפֿראָק און פּאַנטאָפֿל, און אויפֿן שפּיץ קאָפּ אַ יאַרמלקע, אַז עס פֿלעגט אַרויסשיינען אינגאַנצן זיין גרויסער גלאַנציקער שטערן.

אין דער יוגנט איז ער געווען אַ קורצע צייט אַ תּלמיד פֿון גרויסן צדיק ר׳ ישראל סאַלאַנטער, פֿון וועמען ער האָט איבערגענומען דעם געדאַנק צו גרינדן „חברות פּועלים“ און זיך איבערגעגעבן צו דעם מיטן גאַנצן לעבן. געגרינדעט האָט ער זיינע חברות אין וויפֿיל שטעט, נאָר די הויפּטקוואַרטיר זיינע איז געווען אין ווילנע.

דאָ האָט ער זיך פֿריער אַרומגעוואַלגערט מיט זיינע תּלמידים, די פּועלים, פֿון איין דירה אין דער אַנדערער, ביז וואַנען זיי איז געלונגען אויסצובויען אַן אייגענעם בנין פֿון דריי גאָרן, איינעם פֿאַרן בית-מדרש, דעם צווייטן פֿאַר אַ שול צום לערנען, און דעם דריטן — אַ וואוינונג פֿאַרן רבי.

דער רבי האָט געהאַט אין זיך אַ מאָדנעם כּוח צוצוציען זיינע בעלי-מלאכות. פֿאַרהאָרעוועטע פֿלעגן זיי קומען אַלע אָוונט הערן זיין „חיי אדם“, וואָס ער פֿלעגט עס זאָגן מיט אַ זעלטן שיינעם ניגון, און מיט אַזויפֿיל התלהבות, אַז עס האָט געצויגן ווי אַ מאַגנעט.

זייער שיין איז געווען אַמאָל, גאָר אַמאָל, ווינטער פֿאַרטאָג, ווען מיט אַמאָל האָבן אַלע דריי עטאַזש פֿאַרלויכטן דעם שול-הויף, און אַלע ווײַלע פֿלעגט זיך דערהערן איבערגעריסענע געשמאַקע טענער פֿון די תּלמידים, וועלכע האָבן איבערגעחזרט דעם „חיי אדם“ תּיכּף נאָכן רבינס זאָגן מיט גרויס חשק.

אַזוי האָט זיך דער אַלטיטשקער געלעבט און געהאַט נחת פֿון זיינע תּלמידים, וועלכע זיינען פֿון „עמי-הארצים“ געוואָרן לומדים אין „חיי אדם“, אין אַ פּרק משניות און אפֿילו אין אַ בלאַט גמרא.

אַז ס׳איז אָנגעקומען די אָקופּאַציע, און זיינע תּלמידים זיינען געוואָרן וואָס פֿון טאָג ווינציקער און ווינציקער, ווער אויף מלחמה, ווער אויף צוואַנגאַרבעט און ווער גאָר אויף יענער וועלט פֿון הונגער און נויט, —

האָט עס דער אַלטיטשקער רבי ניט אַריבערגעטראָגן און געשטאָרבן.

די דריי וואַסערטרעגער.

אַמאָל זיינען אין ווילנע געווען אַ פֿולע וואַסערטרעגער, מיט אַן אייגענעם בית-מדרש. אַ לענגערע צייט שוין, אַז אין זייער בית-מדרש דאַוונען גאָר ברויטבעקער, און פֿון זייער בראַנזשע האָבן זיך שוין מער ניט געזען ווי די דריי; זיי זיינען שוין דאָס געווען די לעצטע. אַלע האָבן זיי זיך געפֿונען אויף יידישער גאַס.

איינער פֿון זיי איז געווען מיט אַן איידעלן חשובן פּנים, ניט קיין הויכער און צוגעהונקען אויף אַ פֿוס.

ער איז געגאַנגען שטענדיק, סיי זומער סיי ווינטער, אין אַ לאַנגן בגד, פֿאַרגאַרטלט אין העלפֿט, און ביידע בוזימער זיינען געווען פֿאַרפּאַקט הויך, פֿול מיט ספֿרים.

דער וואַסערטרעגער האָט געהאַט אַ מאָדנעם חשק צו קויפֿן ספֿרים, אָפֿט האָט מען אים געטראָפֿן ביי די קאָשיקעס פֿון די מוכרי-ספֿרים אויפֿן שול-הויף קויפֿנדיק ספֿרים.

אָבער נאָך אַ גרעסערן חשק האָט ער געהאַט צו לערנען די ספֿרים.

ניט איינמאָל האָט מען געקענט זעען, ווי שטייענדיק אין „אָטשערעד“ ביים לעווקע, וואַרטנדיק אויף די וואַסער, פֿלעגט ער זיך שטילערהייט אַרויסשלעפּן אַ ספֿרל פֿון בוזים און אַריינקוקן אין אים.

זאָגן האָט מען אויף אים געזאָגט, אַז ער איז גאָר אַ מקובל.

אַ גאַנצן טאָג פֿלעגט מען אים טרעפֿן אַרומשלעפּנדיק זיך אין אַלע גאַסן אונטערהינקענדיק מיט די גרויסע עמער וואַסער, פֿולע ווי אַן אויג, און אינדערפֿרי און ביינאַכט איז ער געווען פֿול אין פֿאַרשיידענע חברות פֿון לערנען אַ בלאַט גמרא, משניות, חיי אדם און מעמדות.

דער וואַסערטרעגער האָט אויך געהאַט אַ חוק צו מעשׂרן זיין פֿאַרדינסט און בסתר צעטיילן אָדער לייען גמילות-חסדים געפֿאַלענע בעלי-בתּים.

אַזוי האָט זיך דער וואַסערטרעגער אָפּגעלעבט ביז דער מלחמה.

אַז ס׳איז אָנגעקומען די מלחמה, דערנאָך די דייטשע אָקופּאַציע, און די בעלי-בתּים זיינען אַליין געוואָרן וואַסערטרעגער, האָט ער נעבעך פֿון נויט אָנגעהויבן בעטן נדבֿות. אינגיכן איז ער פֿון זינען אַראָפּ.

די דייטשן, פֿיינט האָבנדיק איבעריקע מיילער, האָבן אים אויך וואו עס איז פֿאַרשיקט און פּטור געוואָרן...

דער צווייטער וואַסערטרעגער איז געווען אַ משונהדיקער, אַ הויכער מיט אַ פּאָר לאַנגע פֿיס, וועלכע ער פֿלעגט אַ ביסל אונטערשלעפּן צוליב ראַמאַטעס-קראַנקהייט.

דער וואַסערטרעגער פלעגט אין זיין לײדיקער צייט אויך וואַשן פּאָדלאָגעס. וואַשנדיק האָט ער שטענדיק ליב געהאַט צו דערציילן מעשיות פון זיינע יונגע יאָרן, ווי ער איז געבליבן קליינערהייט א יתום, אָן א פאָטער און אָן א מוטער, האָט אים אויסגעהאָדעוועט אַן אָרימער שוסטער, וואָס ביי אים האָט זיך פריער קיין קינדער ניט געפירט, און צוליב זיין זכות האָט דעם שוסטערס פרוי א יינגל מיט א מיידל געבאָרן.

דערנאָך פלעגט ער דערציילן פון זיין פּופּצניאַריקער סלוזשבע און דעם גרויסן חן, וואָס ער האָט געהאַט ביי „נאַטשאַלסטווע”; פון די מאַנעווערעס מיט דער בראָדזשעריי אין די טייכן און דעם נעכטיקן אין די זומפּן, וואו ער האָט זיינע פיס צוגעקילט, פון זיין חתונה מיט א ווייב א שלימזלניצע און זיינע אומגליקן.

נאָר דער עיקר סיפור זיינער איז געווען וועגן דער תהילים-זאָגעריי אין מושב-זקנים שבת פאַרנאַכט. דאָס דערציילנדיק, פלעגט ער זיך תמיד אַוועקשטעלן, זיך אויסגלייכן, אַוועקוואַרפן די באַרשט, ווערן דערביי זייער פאַררויטלט, און באַגייסטערטערהייט דערציילן מיט א מאָדנעם חשק וועגן זיין גרויס הנאה און חיות א גאַנצע וואָך פון דעם זאָגן דעם תהילים וואָרט ביי וואָרט פאַר די אַלטע לייט, וועלכע זאָגן אים נאָך. „איך ווייס אפילו ניט דעם פירוש-המילות”, פונדעסטוועגן—פלעגט ער צוגעבן מיט א מין גאווה,—„ווייס איך דעם „ניגון”, ווי מען דאַרף זאָגן, און איך „פּיל”, וואו מען דאַרף זיך אָפּשטעלן”.

אין דער אָקופּאַציע-צייט, אַז קיין אַרבעט איז ניט געווען, האָט ער אָנגעהויבן בעטן נדבות.

זיין בעטן איז געווען מאָדנע, דער מויל איינגאַנצן צוגעמאַכט, שטום; ער פלעגט מער ניט אויסשטעלן א פּאָר אומעטיקע בעטנדיקע אויגן, אַז עס האָט דאָס האַרץ פאַרקלעמט. לאַנג האָט ער אָבער ניט געבעטן.

אינגיכן איז ער פון הונגער געשוואָלן געוואָרן און געשטאָרבן.

דער דריטער וואַסערטרעגער איז געווען אַן אלמן אָן א ווייב און אָן קינדער, האָט זיך אויפגעהאַלטן ערגעץ אין א פינסטערן ווינקל, געגעסן „סקאָרינקעס”, געגאַנגען אויף יום-טוב אָפּגעריסן-אָפּגעשליסן, מיט קיינעם ניט גערעדט, געלעבט רק פאַר זיך.

זאָגן האָט מען אויף אים געזאָגט, אַז ער האָט ממון קורח, און איז ניט קיין „עם-הארץ”.

א גאַנץ יאָר האָט ער קיינעם ניט געליען, און קיינעם ניט געגעבן, מער ניט ערב יום-כיפור אויף „ישוב-ארץ-ישראל-קערה”, האָט ער שטענדיק געגעבן די גרעסטע נדבה.

איינמאָל האָט ער זיך דאָרט אפילו אַרויסגערעדט, אַז דאָס איז זיין גאַנצער באַגער, אָנשפּאָרן געלט און פאָרן אין ארץ-ישראל.

אַזוי האָט ער געשפּאָרט און געטראַכט וועגן ארץ-ישראל, ביז עס איז אָנגעקומען די אָקופּאַציע.

דאַן, נאָך א פולע הונגערן, האָט ער אפילו ערלויבט זיך „אָנרירן” די „אָנגעשפּאָרטע” און א ביסל געפּטרט.

מיט די איבעריקע אָנגעשפּאָרטע האָט ער גענומען האַנדלען און איז געוואָרן א „גייער”, א פּודנטרעגער.

איז ער אָבער געווען א שלימזל, האָבן די דייטשן ביי אים איינמאָל אָפּגענומען, און נאָך איינציקע מאָל אָפּגענומען, ביז פון זיינע „אָנגעשפּאָרטע” איז גאָרניט געבליבן.

קיין נדבות האָט ער ניט געבעטן, איז ער געזעסן אין בית-מדרש, געהונגערט און געהונגערט.

און דאָרט גופא אויסגעגאַנגען...

די זאָגערקע.

די זאָגערקע איז געווען א נידעריקע יידענע מיט א צופרידענעם פרישן פנים און מיט א פולע פרנסות, געהאַלטן א פריוט, געמאַכט זעקלעך, געקאָכט באָבעס און געוואַשן פּאָדלאָגעס.

דער עיקר ספּעציאַליטעט אירער איז אָבער געווען די „זאָגעריי”; אויף ראש-השנה און יום-כיפור פלעגט זי אָפּדינגען אָגולנע א טיש אין גרויסער שול לעבן טיר, פאַרדינגען דאָרט אָרימע ווייבער „עמי-הארצים” און דאַווענען מיט זיי; הגם דאָס האָט איר ווייניק-וואָס אַריינגעטראָגן, אַמאָל נאָך אויך צוגעלייגט, פונדעסטוועגן האָט זי זיך מיט דעם תמיד געייחוסט.

איר דירה איז געווען אין א פינסטער קליין שטיבל אַנטקעגן מיסטקאַסטן, אין שכנות מיטן יידישן מרחץ.

די גאַנצע מעבל אין שטיבל איז געווען: א טישל מיט א פּאָר צעבראָכענע בענקלעך, א בעט, איבערן בעט פּאַלאַטקעס און א גרויסער אויוון.

די בעט האָט געהערט דער בעל-הביתטע און די פּאַלאַטקעס—צו אירע שכנים, אָרימע-לייט, וואָס גייען איבער די הייזער, און אויף דער פּאָדלאָגע אין אַלע ווינקעלעך—פאַרשיידענע משוגעים: א געוועזענער מלמד, וואָס שרייט באַכאַנאַנד: „שקצים, לאַידאַקעס, שטיל זאָל זיין!” אַן אלמנה, וואָס שילט טאָג און נאַכט דעם מאַן; נאָך איינער, וואָס זינגט תמיד שטילערהייט מעלאַנכאָליש ימים-נוראימדיקע ניגונים א. אַז. וו.

דעם אויוון האָט די זאָגערקע אויך באַנוצט אויף אירע פרנסות.

זי האָט דאָרט אַלע אינדערפרי אויסגעקאָכט קאַרטאָפל, באָבעס, אַרבעס, און פאַרקויפט אין יידישער גאַס.

אויפן אויוון האָט זי געטריקנט אירע פּאַפּירענע זעקלעך, וואָס זי האָט געמאַכט בייטאָג, ביינאַכט (ליידיק איז זי קיינמאָל ניט געזעסן) און פאַרקויפט אין די קליינע קרעמלעך.

דאָס אַלץ איז ביי איר געווען קליניקייטן, און די גאַנצע חיונה האָט זי געצויגן פון וואַשן פּאַדלאָגעס.

אין גאַנץ יידישער גאַס איז זי געווען אַ מפורסמת; זי האָט געהאַט בעלי־הביתטעס אויף אַ גאַנצער וואָך, זיי האָבן געוואַרט אויפן „אָטשערעד“; ביי איינער זונטאָג, ביי דער אַנדערער מאָנטאָג א. אז. וו.

בטבע איז די זאָגערקע געווען זייער אַ גוטע; די באָבעס פלעגט זי פאַרקויפן ביליגער ווי אַלע, דאָס זעלבע אויך מיטן וואַשן די פּאָדלאָגעס.

זי פלעגט אַלץ טענהן, אַז זי האָט ניט קיין האַרץ צו באַרייכן אָרימע מענטשן. דעריבער האָט זי טאַקע געהאַט אפולע קונדן, אזש מען פלעגט זיך קריגן איבער איר.

פון גרויס פאַרהאָוועטקייט פלעגט זי קיינמאָל ניט עסן קיין „סעודת קבע“, תמיד נאָר כאַפּ=לאַפּ אַ ביס אַן עפּל פאַר אַ פּאָר גראָשן, אַ קוכעלע פאַר אַ קאָפּיקע, אַ שטיקל לונגען מיט ברויט פאַר אַ צענער, און אַזוי אָפּלעבן דעם טאָג.

שטענדיק האָט זי ליב געהאַט צו טאָן עטלעכע מלאכות מיט אַמאָל: קאָכנדיק די קאַרטאָפל, האָט זי אויך געקלעפּט זעקלעך, וואַשנדיק האָט זי אויך געגעסן; האָט זי ניט געגעסן, האָט זי כאָטש דערציילט מעשיות; און מעשיות האָט זי געהאַט אַ פולע, חלילה קיינעם ניט באַרעדט, מער ניט פון איר, מיט אירע מאַנען.

איר טאַטע, פלעגט זי דערציילן, איז געווען אַ שוסטער, אַ ל'אַטוטניק, שמעון קאַפּטאַנס אַ פליגל=אַדיוטאַנט.

פון זיין אַרבעט האָט ער קנאַפּ=וואָס פאַרדינט, נאָר איר מוטער איז געווען אַ טענדלערקע, אַ גרויסע פאַרדינערקע.

ביי זיי האָט זיך אָבער קיין קינדער ניט געפירט; זי איז דאָס געווען די זיבעטע, און זי איז געבליבן לעבן צוליבן זכות, וואָס זיי האָבן אַריינגענומען אַ יתומל אויף האָדעוואַניע, לויט דער עצה פון רבנים.

צו פערצן יאָר האָט זי חתונה געהאַט מיט אַ געראָטענעם יונגן=מאַן, אַ גרויסער למדן; ער איז אָבער תיכף אַראָפּ פון דרך=הישר, געגאַנגען אָן אַ היטל און געלייענט ביכלעך, האָט אים די מוטער אָפּגעגט.

דערווייל איז די מוטער אָפּגעשטאָרבן, האָט איר דער פאָטער חתונה געמאַכט מיט אַ גרויסן למדן אַן אַלטן מאַן, האָט זי אים ניט געוואָלט, און ווידער זיך געגט.

אינמיטן איז דער פאָטער געשטאָרבן; אַ פאַרדינערקע איז זי געוואָרן,

פלעגט זי דערציילן תיכף נאָך איר מוטערס טויט, האָבן זיך אויף איר געקוואַפּעט רק אַלטע לייט, זי זאָל זיי געבן עסן, און זי האָט צום דריטן מאָל חתונה געהאַט מיט אַ פּרוש, וואָס איז געזעסן אין אַ קלויז און געלערנט, אַן אַלטער מענטש, אָבער זייער אַ גוטער, מיט אים האָט זי געהאַט אַ יינגל, איר גאַנצער אייגנס.

מיטן פּרוש האָט זי אָפּגעלעבט זיבן יאָר; פּלוצלונג, דערציילט זי, איז זי משוגע געוואָרן און געבעטן ביי אים גט. האָט ער זיך אָנגעהויבן ביי מיר צו בעטן מיט טרערן: „זע, מיין טאָכטער! איך בין דאָך שוין אַלט, איך וועל זאָ ווי זאָ באַלד שטאַרבן, און איך האָב דאָך מיט דיר אַ קינד, פאַר וואָס ווילסטו זיך גטן“?! און דערביי זיך צונאַנדער געוויינט ווי אַ קליין קינד. איך פלעגט זי דערציילן מיט אַ ימים=נוראימדיקן תחינות=ניגון,—האָב נאָך מער געוויינט, וואָרים ער איז מיר געווען ווי אַ טאַטע, און פונדעסטוועגן פאָרט זיך געגט.

זי האָט אַפילו דערנאָך שטאַרק חרטה געהאַט און דערפאַר געטראָגן אים אַ גאַנץ יאָר אין מושב=זקנים ביז זיין סאַמע טויט אַלע פרייטאָג צוויי חלהלעך און אַ קוואַטירל בראַנפן אויף קידוש.

דער פערטער מאַן איז געווען אַן אַלטינקער, שייבינקער און רייבינקער יידעלע, מיט אַ גוטן קול=נגינה, אויך אַ למדן. ער איז געווען אַ חזן פון מעמדות און עשירי=קדש, אויך געגאַנגען מיט אַ פושקע פאַר אַ חברה, אָבער פון אַלע זיינע פאַרדינסטן פלעגט ער איר מער ניט געבן, אַ גילדן אויף וועטשערע און 4 גילדן אויף שבת; וואָלט געווען פונדעסטוועגן גוט, האָט ער אָבער אַלץ געהאַט צו איר טענות, אַז ער קען ניט פאַרטראָגן דעם געפילדער פון די משוגעים, און דעם עיפוש פון דער דירה, און איז טאַקע פון דעם קראַנק געוואָרן און געשטאָרבן.

דער פינפטער מאַן איז געווען אַן אונטערשמש, אַפילו ניט קיין אַלטער, אָבער אַ בייזער. די חתונה מיט אים,—פלעגט זי אַלץ זאָגן,—איז איר אָנגעקומען שווערלעך; דער יינגל איז שוין דאַן געווען אַ היפשער, פון אַ יאָר צוועלף, האָט ער זייער געוויינט, האָט עס איר גענומען ביים האַרצן. דער יינגל איז געווען אַ שטילינקער, האָט זי אים איינגענומען מיט גוטע רייד, איז ער מרוצה געוואָרן.

אַזוי האָט זי זיך אָפּגעלעבט ביז דער מלחמה גאָר נישקשהדיק. אין דער צייט פון דער אָקופּאַציע איז קיין קאַרטאָפל, אַרבעס, באָב צום קאָכן ניט געווען, די אָרימעלייט מיט די משוגעים זיינען געוואָרן ווינציקער, אַפילו קיין פּאָדלאָגעס צום וואַשן איז אויך ניט געווען. אויב עס האָט זיך אַמאָל יע געמאַכט, פלעגט אַרויספאַלן ביי איר די באַרשט פון די הענט און דאָס וואַשן איז שוין געווען גאָר ניט געראָטן; אַז מען פלעגט איר דאָס אויסריידן, פלעגט זי טיעף אַ קרעכץ טאָן און זאָגן שטילערהייט: „זיי ווייסן מסתמא ניט, אַז איך האָב שוין אַ פּאָר טעג ניט געגעסן“.

איר גאנצער פאַרדינסט האָט אפילו ניט געקלעקט פאַרן זון, און ניט איין מאָל פלעגט אויסברעכן מלחמות צווישן זון מיטן מאַן איבערן כּוית ברויט. אָבער זי אַליין האָט שטענדיק געשוויגן, געהונגערט און געשוויגן.

אַ קורצע צייט אפילו האָט זי דווקא פאַרדינט; עס איז דאַן אויסגעבראָכן די טיפוס-מגפה, איז זי געוואָרן אַ היטערקע פון גוססים, פלעגט נייען תכריכים, אָפריכטן טהרה. און איז געוואָרן גאָר לעבעדיק. אי געזען זיך מיטן גראָשן, אי מיט אַ מלבוש (פון מת). געהאַט פאַרן זון מיטן מאַן, און אַליין אויך ניט געהונגערט.

אינגיכן האָט זי זיך אָבער מיטן טיפוס אָנגעשטעקט און געשטאָרבן, צוויי און פערציק יאָר אַלט.

דער שקיעה-שרייבער.

דער שקיעה-שרייבער איז געווען אַ נידעריקער, מיט אַ לאַנגער ווייסער באָרד, אַ פריילעכער, אַ רירעוודיקער, און שטענדיק זיך חסידישע ניגונימלעך אונטערגעזונגען.

אַמאָל איז ער געווען אַ פיינער בעל-הבית, געהאַט אייגענע הייזער געפירט געשעפטן, נאָר חתונה מאַכנדיק די קינדער, אפילו מיט זיי לייטישע שידוכים געטאָן, אָבער די געשעפטן מיט די הייזער זיינען דערווייליע איינציקוויז ניט געוואָרן.

די קינדער זיינען אויך דערנאָך פאַרשוואונדן, צעשפרייט געוואָרן אין דער גאנצער וועלט, ווער אין אמעריקע, ווער אין אַפריקע, ער האָט אָבער פון דערווייטענס פון זיי גוטע בשורות געהערט, אויך האָבן זיי אים רעגעלמעסיק זייער שטיצע געשיקט, איז ער געזעסן מיט זיין אַלטער און גאַנץ רואיק זיך געלעבט.

זי איז געווען אַ ווירטן אין שטוב, און ער איז געוואָרן אַ גאַנצער בעל-הבית אין ק ויז, איבערגעגעבן זיך צו עבודת הבורא, געזאָגט תהילים, געלערנט אין פאַרשיידענע חברות מקרא, משנה, מגידים געהאָרכט און אזוי זיך ביז דער מלחמה אין נחת און כבוד פאַרבראַכט.

אז ס'איז אָבער אויסגעבראָכן די מלחמה, האָט דער שקיעה-שרייבער דערלעבט זייער שלעכטע צייטן; פון די קינדער ניט ער האָט געהערט, ניט

זיי האָבן געלט געשיקט, איז די אַלטע פון צער גאָר געשטאָרבן, און ער איז איינזאַם און עלנט געבליבן.

נדבות בעטן האָט ער זיך געשעמט, פאָרט אַמאָל אַ בעל-הבית געווען, האָט ער בעסער כּל עבודת פרך געטאָן, געהיט קראַנקע, דערנאָך אַז די קראַנקע זיינען געשטאָרבן, נאָך זיי תהלים געזאָגט, אין אַ קלויז באַדינט און דאָרט גענעכטיקט. אָבער אַז אויך דער דאָזיקער מקור פון חיונה האָט זיך אויסגעלאָזט, האָט ער שוין נדבות גענומען, נאָר ניט סתם נדבות, — פאַר יעדער נדבה האָט ער אַ „שקיעה" געגעבן.

אמאָל איז אין ווילנע אַ חברה „מוהירי-שבת" געווען, פלעגט זי אַלע וואָך דרוקן „שקיעות", און אָנזאָגן דאָרט, ווען מען דאַרף פרייטאָג ליכט בענטשן, ווען מען מעג שבת-צונאַכט מעריב דאַוונען וכדומה, און טיילן דאָס די מתפללים פון די קלויזן אומזיסט. אין אָקופּאַציע-צייט, אַז די חברה איז בטל געוואָרן האָט ער דאָס די מצווה פון שרייבן „שקיעות", איבערגענומען און אויף די שקיעות, פלעגט ער זיך אונטערשרייבן:

„ממני התהלים זאָגער וגם השקיעה שרייבער".

אָבער אויך אויף די שקיעות זיינען קנאַפּ-וואָס בעלנים געווען און איינמאָל אין קלויז, אינדערפרי קומענדיק דאַוונען, האָט מען דעם „שקיעה-שרייבער" פון הונגער אַ אויסגעגאַנגענעם געפונען.

דער מוכר ספרים.

דער מוכר-ספרים איז געווען ניט קיין הויכער, מיט אַ קליין בערדל מיט איין אויג אַ בלינדלעכן און מיט אַ דאַר-ביינערדיקן פּנים, וואָס האָט אויסגעזען אפשר עלטער פון מתושלחס יאָרן; אין אמתן אָבער איז ער געווען אינגאַנצן איבער זיבעציק.

נאָך אַלס קינד פון ניין יאָר האָט מען אים אין סאָלדאַטן געכאַפּט און ער האָט פאַרזוכט אַ יאָר פופצן ניקאָלאַיען אָפּצודינען. צוריקקומענדיק האָט ער חתונה געהאַט און געירשנט דעם טאַטנס חזקה אַ מוכר-ספרים אויפן ווילנער שולהויף צו זיין.

די מוכר-ספרימעריי איז ביי זיי געווען אַ ירושה פון דורות; זיינע זיידעס און עלטער זיידעס זיינען אויך געווען מוכר-ספרים אויפן ווילנער שולהויף, און זיין פאָטערס פאַמיליע אַפילו איז געווען „מו"ס" אויף די גאַנצע משפחה

בײַ זײ זײַנען געװען מוכרי-ספרים, דער ברודער, די שװעסטער, נאָר זײ זײַנען שױן אַלע לאַנג אױסגעשטאָרבן, איז ער דאָס געבליבן דער אײנאײנציקער מוכר-ספרים אױפֿן שולהױף.

זײַן גאַנצע קראָם איז באַשטאַנען פֿון אַ פּאָר קאָשיקעס פֿול מיט רומל-סחורה און זײַן גאַנצע קראָם-מעבל פֿון צװײ בענקלעך — אײנס פֿאַר זיך אױף צו זיצן און דאָס אַנדערע אױף צו האַלטן זײַנע קאָשיקעס די בענקלעך פֿלעגט ער אױף בײַנאַכט באַהאַלטן אין שבעה-קרואים און די קאָשיקעס ערגעץ-װאו אין אַ קעמערל אױפֿן שולהױף, און אַ גאַנצן טאָג איז ער זיך געזעסן מיט זײַן קראָם סחורה אונטערן פֿרײַען הימל אױפֿן שולהױף און געמסחורט.

ער האָט פֿאַרזאָרגט די װילנער ייִדן פּסח מיט הגדות, תּשעה-באָב מיט קינות, ימים-נוראים — מיט סליחות, מחזורים, שופֿרות, תּחינות, הושענה-רבה — מיט הושענות, סוכּות — מיט הדסים, פּורים — מיט מגלות און אַ גאַנץ יאָר — מיט אַרבע-כּנפֿותן, ציצית, מזוזות, סידורים, חומשים, צאינה-וראינהס, מעשׂיות און אַ מאָל אױך מיט אַ דײַטשן ספֿרל פֿון װעמעס עס איז אַן עזבון וכדומה.

קײן גרױסע געזינטל איז ער ניט געװען, סך-הכּל ער מיט זײַן װײַב און אַ זון אין אַמעריקע; דאָך האָט ער קױם פֿון זײַנע קאָשיקעס חיונה געצױגן, װײַל ער איז געװען אַ ייִד מיט זײער אַ גוט האַרץ, אַ תּמים. ער האָט קײנעם ניט געקענט באַרײַסן און אַלע האָבן בײַ אים געהאַנדלט מציאות. ער פֿלעגט זיך שטעלן צו פֿאַרדינען עטלעכע גראָשנס און יוצא

דער מוכר-ספֿרים איז אױך געװען אַ מושלם. ער האָט געקענט לײענען אין דער תּורה, ער האָט געקאָנט שופֿר בלאָזן און אַלע שבת פֿלעגט ער זיך אױספּוצן מיט זײַן אַלטן צעל'ענדער-הוט, מיט זײַן לאַנגער קאַפּאָטע און פֿלעגט זיך גײן בנעימותדיק פֿון זײַן װאױנונג אױפֿן שולהױף אין דער גרױסער שול אַרײַן. דאָרט האָט ער שױן געהאַט אַ בקביעותדיקן מקום פֿון צענדליקער יאָרן, אַז מ'האָט שױן בײַ אים גאָר קײן שׂכר מקום ניט גענומען. דערנאָך געלײענט אין די פּאָלישן שבת פֿאַרנאַכט, געזאָגט תּהלים אין שבעה-קרואים פֿאַרן עולם פֿון װיפֿיל יאָרן און אױסגעזונגען זיך מיט זײַן הײזעריקן קעלכל בהרחבהדיק דעם קאַפּיטל למנצח, פּורים געלײענט דאָרט די מגילה, ראש-השנה געבלאָזן שופֿר און אַ גאַנץ װאָך געמסחורט זיך אױפֿן שולהױף און אַזױ זיך אָפּגעלעבט רואיק אין נחת ביז דער אָקופּאַציע.

אַז ס'איז אָנגעקומען די אָקופּאַציע און קײן ספֿרים האָט שױן קײנער ניט געקױפֿט, איז ער געזעסן בײַ די קאָשיקעס, געהונגערט און געקרעכצט: „זאָל איך בײַסן מײַנע ספֿרים, מײַנע קאָשיקעס?“.

ביז ער האָט שױן פֿון הונגער אָנגעהױבן צו גוסן און אַזױ געגוססט בײַ זײַנע קאָשיקעס, ביז ער איז אױסגעגאַנגען.

דער מעקלער פֿון די מלמדים און זײַן בירזשע אױפֿן שול-הױף.

דער מעקלער איז געװען אַ נידעריקער ייִדל מיט אַ געל קלײן בערדל, די הױזן — אין די שטיװל, די האָר צעשױבערט און דאָס היטל מיטן דאַשעק תּמיד ניט אױפֿן אָרט.

קײן גרױס געזינד איז ער אַפֿילו ניט געװען, — סך-הכּל זײַן װײַב און אַ זון אַ בן-יחידל — פֿונדעסטװעגן איז ער געװען שטענדיק פֿאַרהאַװעט און פֿאַרשמײַעט.

ער האָט געהאַט אַלעמאָל אַ סך געשעפֿטן: אַ „טשײַנע“, אין „טשײַנע“ אַ גאָרקין, אַן אַכסניא און דער עיקר אַ בירזשע: פֿאַר מלמדים, לערער און חתנים. ער איז דאָס געװען דער מעקלער, דער שדכן פֿון די אַלע מינים פֿאַרן „ישוב“.

בײַ אים אין פֿינסטערן, קלײנעם שטיבל איז תּמיד געװען אַ געפּילדער. עס האָט דאָרט שטענדיק געװיבלט מיט אָרימעלײַט און בטלנים פֿון שולהױף, מלמדים מכּל המינים, פֿון אַ״ב ביז פּוסקים, לערער אױף אַלע שבע חכמות און חתנים אַלערלײ סאָרטן, יונגע, אַלטע, אַלמנים וכדומה.

בטבע איז ער געװען אַ מענטש מיט זײער אַ גוט האַרץ, דאָס זעלבע אױך זײַן װײַב; זי פֿלעגט אַפֿילו אַמאָל יאָ צעבײזערן זיך, אָבער גלײַך חרטה האָבן און זיך איבערבעטן.

ער איז אױך געװען אַ גרױסער מכניס-אורח; האָט װער ניט געהאַט װאו צו אַהינטאָן זיך, פֿלעגט ער שױן קומען צו אים.

בײַ אים פֿלעגן אָפּזיצן אָרימע בחורים װיפֿיל חדשים, עסן און טרינקען בײַן סעזאָן, דאָס הײסט, ביז אָנפֿאַנג זמן, אױב זײ װעט זיך מאַכן אַ קנעלונג, זאָל מען אָפּרעכענען פֿון די „דמי קדימה“.

דאָס רוב איז דאָס געװען אַזױנע עקסטערנע, װאָס פֿלעגן אַ זמן קנעלן, אָנקלײַבן געלט, כּדי דעם אַנדערן זמן לערנען „וחוזר חלילה“; פֿונדעסטװעגן האָבן די פּעאיקע אױף אַזאַ אַרט אַדאַנק דעם מעקלער צוגעשלאָגן זיך צו ביל-דונג; די אָפּגעשטאַנענע אָבער פֿלעגן זיך אַזױ אָפּװאַלגערן בײַ אים בײַן גרױען קאָפּ.

ער האָט אױך געהאַט זײַן מצװה: אַלע סוכּות אױסבױען אַ סוכּה פֿאַרן גאַנצן שולהױף.

אַזױ האָט דער מעקלער אָפּגעלעבט ביז דער מלחמה. ער האָט שױן גע-האַט אַפֿילו אָנגעקליבן אַ מטבע, אָנגעטאָן אַ קאַפּעליוש, צראָפּגעלאָזן די הױזן איבער די שטיװל און חתונה געמאַכט דעם בן-יחידל.

אינמיטן איז אָבער אָנגעקומען די אָקופּאַציע, זײַנען די בירזשאַנטן ניט

געוואָרן; מ'האָט זיי צוגענומען אויף דער מלחמה, אויף צוואַנג=אַרבעט; קיין ישובניקעס זיינען אויך ניט געקומען, די שטאָט איז געוואָרן געשלאָסן, און אַלע זיינע געשעפטן זיינען אונטערגעגאַנגען.

און מיט זיי אויך זיין בירזשע אויפן שולהויף.

דער חברות=גרינדער.

דער חברות=גרינדער איז געווען אַ הויכער, אַ שלאַנקער, געגאַנגען שטענדיק איינגעוויקלט אין פעלערינעס, געטראָגן אַ קליין בערדל מיט אַ פּאָר גרויסע וואָנסעס און פענסנע און געפירט פיינע געשעפטן.

שטאַמען האָט ער געשטאַמט פון גרויס יחוס, אַ קרוב פון דעם גרעסטן רבי, אויך פון גרויסע מאַגנאַטן; זיינע זיידעס האָבן פּאַטשטן אין פיל שטעט געהאַלטן און דעם קיסר אַלעקסאַנדער אַליין געפירט, אויך קלויזן געבויט, גרויסע נדבות געגעבן און אַליין וויפיל חברות אויסגעהאַלטן.

דער חברות=גרינדער האָט אויך זייער אַ גוט=האַרץ פאַרמאָגט, האָט ער אין זיינע געשעפטן ניט געקענט אַיינזיצן, זעענדיק, ווי אָרימע קראַנקע מוטשען זיך. און ער גרינדעט אַ חברה צו היטן און שטיצן קראַנקע, העלפן די שטוביקע, וועלכע זיינען פאַרמאַטערט און פאַרלאָרן אין יאוש און אָרימקייט.

ער קען אויך ניט צוקוקן, ווי די אָרימע בעלי=מלאכותלעך גייען אויס פון די כוחות נאָך אַ הלוואהלע, קיינער וויל זיי ניט לייען, גייט ער און גרינדעט אַ באַנק.

ער קען אויך ווייטער ניט זען, ווי די אָרימע קינדער לערנען ביי די מלמדים עמי=הארצים און גייען פון דאָרטן אַרויס גראָבע יונגען, ניט קיין תורה און ניט קיין חכמה, גייט ער און גרינדעט אַ חברה צו לערנען קליינע קינדער תורה מיט חכמה.

און אַזוי גרינדעט ער אַלע ווייִלע נייע חברות און פּילדערט און קאָכט אויף די גבירים, זיי זאָלן געבן געלט אויף זיינע חברות אויסצוהאַלטן

ביי אים איז ניט געווען שייך גרינדן חברות, כדי צו זיין דאָרט אַ גבאי; ביי אים איז דאָס געווען דער עיקר פון זיין לעבן און טייערער ווי אַלץ אין לעבן. און טאָמער האָט ער געזעען, אַז זיין ווייב וויל ניט ליידן, וואָס ער טאָגט און נעכטיקט אין זיינע חברות און דאָס שטערט אים אין זיינע עסקים, ערגט ער זיך מיט זיין פרוי.

דערנאָך אַז ער האָט זיך אַרומגעזעען, אַז זיינע געשעפטן שטערן אים אויך אין דער אַרבעט פאַר זיינע חברות, נעמט ער און וואַרפט אַוועק אויך זיינע אַלע געשעפטן און גיט זיך איינגאַנצן איבער מיט זיינע חברות.

אַזוי האָט ער זיך געלעבט, געגרינדעט חברות און געקליבן נחת פון זיי.

אַז ס'איז אָבער אָנגעקומען די אָקופּאַציע, און צרות איז געוואָרן וואָס מערער און מערער און זיינע חברות זיינען געוואָרן וואָס ווייניקער און ווייניקער, איז ער פון צער גאָר קראַנק געוואָרן און קראַנקערהייט פאַרגינט ער זיך ניט אַפילו אַ שטיקל פלייש: „ווי קען איך עסן פלייש בשעת די אָרימע פעלט ברויט!“

און פאַר זיין שטאַרבן שרייבט ער אָפּ בצוואה זיינע חברות עטלעכע טויזנט מאַרק, וואָס ער האָט עס אַ גאַנצן לעבן קאָפּיקעסווייז פאַר זיי ירושה געקליבן.

דער משכיל.

דער משכיל האָט געשטאַמט פון אַ מיוחסדיקער אָרטאָדאָקסיש=משכילישער פאַמיליע, וואָס האָט דעם יידנטום אייניקע גרויסע לייט געגעבן.

ער אַליין איז אויך געווען אַן אינטעליגענט, געקענט אייניקע שפּראַכן, געגאַנגען מיט אַ נעט געשאָרן בערדל און איז דאָך אַן אָרטאָדאָקס אַ קנאי געוועזן; ער האָט אַפילו אין רוסיש דווקא אַ חיבור געדרוקט צו פאַרטיידיקן דעם אָרטאָדאָקסישן חינוך און איז פון די ציוניסטן אַוועק, ווייל זיי זיינען ניט פרום.

פריער איז ער אַ בוכהאַלטער ביי יענעם געווען, נאָך דער חתונה אייגענע געשעפטן געפירט און איז געוואָרן רייך.

אַז ס'איז אָבער די מלחמה אויסגעבראָכן, זיינען זיינע געשעפטן שוואַכער געוואָרן. דערנאָך אין דער אָקופּאַציע זיינען זיי איינגאַנצן אונטערגעגאַנגען, איז ער געזעסן, געגעסן דעם מזומנעם קאַפּיטאַל און געקרעכצט.

מ'האָט אים אַפילו גוטע שמוכלערשע געשעפטן פאָרגעלייגט (קיין אַנדערע געשעפטן איז דאָך ניט געווען), האָט ער וויפיל צייט אַ גרויסע אינערלעכע מלחמה אויסגעשטאַנען: פון איין זייט גרויסע רווחים, און פון דער אַנדערער זייט דער תהום פון דחקות און ליידן. אָבער דער משכיל, וואָס אין אים, האָט אים ניט געלאָזט רוען: סטייטש, ווערן אַ שמוכלער, און באַגזלען דעם אָרימען פאָלק?

איז ער געזעסן אין סטראַשונס ביבליאָטעק און געמאַכט אַ חיבור אויף תהלים און געזעסן אין שטוב און געגעסן דעם קאַפּיטאַל און געשאָלטן שוועבל און פעך אויף די שמוכלער. „אויב מען נעמט אַפילו פאַר אַ שוועבעלע ביים פויער טייערער, וועט דערפאַר דער פויער פאַרן שטיקל ברויט נאָך 10 מאָל

טייערער נעמען, און די אַלע אָרימע לייט וועלן פון הונגער אויסגיין — פלעגט ער אַלץ טענען.

דערווייל איז אָבער דער קאַפּיטאַל וואָס אַ טאָג אַלץ ווייניקער און ווייניקער געוואָרן, האָט עס אים געקרענקט און געקרענקט, ביז וואַנען ער איז טאַקע קראַנק געוואָרן און געשטאָרבן.

דער געלערנטער אָדער דער איש=הספר.

דער געלערנטער האָט געשטאַמט פון גרעסטן יחוס. ער איז געווען אַ הויכער, אַ שטאָלצער, מיט אַ שטרענגן אויסזען, אָבער אַ גרויסער בעל=טובה און זייער אַ קלוגער.

ער איז געווען אַ מפורסם אין דער גאַנצער געלערנטער וועלט, און מיט אַלע גרעסטע זיך קאָרעספּאָנדירט. אין שטאָט אָבער האָט אים כּמעט קיינער ניט געקענט, ווייל ער איז געווען אַ קאַבינעט=מענטש, אַ איש=הספר.

נאָך זייענדיק גאָר יונג, האָט ער שוין אָנגעהייבן שרייבן. אינגיכן איז ער אָבער אַ סוחר געוואָרן, און פאָרנדיק קיין פּעטערבורג, קיין רוים האַנדלען, האָט ער זיך גאָר אין די גרויסע ביבליאָטעקן, אין די גרויסע אוצרות פון ספרים געגריבלט, און ספרים אָנגעהויבן צו שרייבן, און וואָס אַ יאָר אַלץ מיט אַ ספר מער דער געלערנטער וועלט געשענקט, און יעדער ספר האָט געמאַכט אַ רושם, האָט געהאַט אַ ווירקונג.

אינגיכן האָט ער גאָר אַ מויער געזומען סטראָיען, אָבער אין זיינען האָט ער אַלץ זיינע ספרים געהאַט; האָבנדיק חיונה פון מויער, וועט ער זיינע ספרים קענען רואיקער שרייבן. ער מאַכט אַ גערטל, ער פלאַנצט אַ סעדל, און אַלץ כּדי ער זאָל אויך זומער אין די היצן רואיק זיינע ספרים קענען שרייבן.

און סיי בייטאָג, סיי ביינאַכט, סיי ביים עסן, סיי ביים שלאָפן איז ער אַלץ מיט זיינע בערג ספרים אַרומגערינגלט געווען, צו קיינעם איז ער ניט געגאַנגען, אין ערגעץ ניט געפאָרן, און אַלץ געזעסן געקוקט אין זיינע ספרים, געשריבן און געקוקט.

אַ כּלל=טוער איז ער געווען, און זיין גאַנצע כּלל=טועריי איז אין אַ ביבליאָטעק פון ספרים געווען. זיין גאַנצער שפּאַצירגאַנג איז אויך תּמיד געווען פון זיין ביבליאָטעק אין דער צווייטער ביבליאָטעק. אָן זיינע ספרים איז ער געווען ווי אַ פיש אָן וואַסער.

אַז ס'איז די אָקופּאַציע געקומען, און זיין מויער האָט אים שוין קיין חיונה ניט געגעבן, זיין מויער איז גאָר אַ קאַזאַרמע געוואָרן, און זיינע ספרים שרייבן האָט ער ניט געקענט, איז ער פון צער גאָר קראַנק געוואָרן.

און בשעת ער איז שוין קראַנק געלעגן און כּמעט ריידן ניט געקענט,

זיינען זיינע לעצטע ווערטער אויך וועגן די ספרים געווען. זיין קליינע ביבליאָטעק אין דער גרויסער ביבליאָטעק אַריינגעבן האָט ער בצוואה געלאָזן, און מיט די ווערטער האָט ער זיין נשמה אויסגעהויכט.

דער בלינדער חזן.

דער בלינדער חזן איז געווען אַ הויכער, אַ שטאָלצער, מיט אַ ווייסער שיינער באָרד און מיט אַ פריש מונטערן פּנים, אָבער מיט נאָך אַ פרישערן מונטערן יונגן קול.

אין דער יוגנט איז ער געווען אַ פורמאַן, אַ געזונטער קאַרעגיק, געווינט געווען צו שלעפּן משאות, נאָר אַז ער איז בלינד געוואָרן, האָט ער אָנגעהויבן בעטן נדבות.

ער איז אָבער ניט געווען הכנעהדיק און שעמעוודיק אַזוי ווי אַלע אָרימע לייט, וואָס בעטן שטום און זיינען דאָס רוב נאַכלעסיק אין זייער פּראָפעסיע; ער איז, אדרבא, געווען עפּעס שטאָלציק, געבעטן אויפן קול און אָפגעהיט מיט גרויס זריזות זיין פּראָפעסיע, ניט דורכגעלאָזן אויפן שול=הויף קיין לוויה, קיין יום=טוב און געמאַכט מטבע, אַז מ'האָט גאָר געזאָגט אויף אים, אַז ער האָט „קונדזשיעס", ממון קרח.

דער בלינדער האָט אויך געהאַט אַ זעלטענעם זכּרון, אַ זעלטענע השגה. ער האָט געקענט אַלע תּפילות אויסווייניק און דערקענט אַ מענטשן צום ערשטן מאָל, נאָכן קול נאָך, אויך געוואוסט אַלע גאַסן, ווער רעדט — דעם שול=הויף איז ער געווען גאָר קלאָר ווי זיינע פינף פינגער, און געגאַנגען אומעטום גיך, מיט זיין שיינעם שטעקן טאַפּנדיק פאָראויס, אַז ער איז גאָר געווען אַ וועגווייזער פאַר זיין בלינדער פרוי, אַזוי ווי ער וואָלט אַליין געווען אַ זעענדיקער.

און אַז עס פלעגט קומען שבת, פלעגט ער זיך אויספּוצן מיט זיין נייע היטל, מיט זיין נייעם מאַנטל, פאַרקאַמען די שיינע באָרד, אַז ער פלעגט גאָר פאַרשיינען די גאַס, גייענדיק אין שול אַריין, און אין אַלע פּאָלישן און שבעה=קרואים פלעגט זיך פאַרטאָגצונאַכט, שבת אינדערפרי און צו מנחה הערן קלינגענדיק דעם בלינדן חזנס קול מיט די פּערלדיקע קלאָרע ווערטער אַזוי בנעימותדיק, אַז ס'איז געווען אַ מחיה נפשות.

אויפן דאַווענען איז ער געווען אַזאַ שטאַרקער בעלן, אַז ס'איז ביי אים רעכט געווען אָפּזיצן וויפיל מנינים און אָפּהיטן דעם עמוד, און ווען לצים האָבן זיך מיט אים געוואָלט אַ רייץ טאָן און ניט לאָזן אים צום עמוד, פלעגט ער אָבער קומען מיט זיינע טענות, אַז ער איז גאָר אַ חיוב.

אַזוי האָט זיך דער בלינדער חזן געלעבט רואיק ביז דער אָקופּאַציע;

שבת זיך געדאַוונט מיט גרויס תענוג און זיך געקליבן נחת און געוואָרן אפילו אַ מפורסם און שבתצונאַט תיכף נאָך הבדלה שוין זריזדיק געשטאַנען אויפן ראָג גיטקע-טויבעס-זאַוואולאָק, און דייטשער גאַס און געשריען מאָנאָטאָנע אָן אַ הפסק מיט זיין קלינגענדיקער שטימע: „גיט אַ נדבה אַ בלינדן מענטשן!“ אַז ס'האָט געשטאָכן אין האַרצן.

אַז ס'איז אָבער אָנגעקומען די אָקופּאַציע און די אָרימעלייט האָט מען גאָר אַרעסטירט און אַוועקגעשיקט ערגעץ-וואו אויף יענער וועלט, האָט ער זיך שוין אויך מורא געהאַט צו באַווייזן אויפן גאַס און איז געזעסן צוזאַמען מיט די איבעריקע אָרימעלייט אין קלויז, געהונגערט, און געשטאָרבן.

די שרייער.

דער הויפּט-שרייער איז געגאַנגען אָנגעטאָן אין אַ סאָלדאַטסקן מונדיר, און צעריסענע הויזן אָן אַ העמד, אָן שיך, נאַקעט און באָרוועס.

ער איז געווען אַ סאָלדאַט און פון מלחמה-שרעק האַלב משוגע געוואָרן; ראָך האָט מען אים אָלס געפאַנגענעם אין דייטשלאַנד ניט געשיקט, און אין אַ משוגעים-הויז האָט מען אים ניט אַריינגענומען.

און אַ גאַנצן טאָג ביז שפּעט אין דער נאַכט האָט ער זיך אַרומגעבלאָנקעט אין יידישער גאַס, אויפן שולהויף און די קינדער האָבן אים רוען ניט געלאָזט, מיט אים זיך געריצט און משוגענער גערופן.

נעכטיקן האָט ער גענעכטיקט אַמאָל אין פּאָליש פון איין קלויז, אַמאָל פון אַן אַנדער קלויז, און אָפט גאָר אויף דער גאַס, און כאָטש ס'האָט אים אַ צאָן אָן אַ צאָן געטרייסלט, האָט ער ניט אויף דער קעלט געקלאָגט, נאָר וועגן הונגער געשריען, און אַלע ביינאַכט פון דער שטילער פינסטערקייט, פלעגט פלוצלונג אַן אומעטיקע טענאָר-שטימע אַרויסברומען: „ווי איז מיר, ווינד איז מיר! גיט אַ שטיקל ברויט, האָט רחמנות! אַ גאַנצן טאָג ניט געגעסן, איך גיי אויס פון הונגער!“

און די ווערטער האָבן געשוועבט אין דער פינסטער, אַריינגעדרונגען אין די הערצער און געשטאָכן ווי שפּיזן.

אמת, אין יידישער גאַס איז געווען נאָך אַפולע, זייער אַ פולע הונגעריקע. זיי זיינען אַלע אָבער געזעסן מיט זייערע אויסגעשטאַרצטע גרויסע אויגן, געקוקט אומעטיק און שטום געשוויגן.

האָט ווער פון רחמנות עטלעכע פעניג געגעבן, זיינען זיי גלייך צו די באַבקעלעך צוגעקראָכן, געקויפט, אַ ביס געטאָן און ווייטער געשוויגן. און נאָר דער איינער האַלב-משוגענער האָט מיט זיינע יאָמערלעכע געשרייען דעם שולהויף פול געמאַכט.

אויך אויף דייטשער גאַס, אויף זאַוואַלנע זיינען געזעסן פרויען מיט מחנות הונגעריקע קינדערלעך און ביימנדיק זיך אין „אָטשערעד“ געשריען: „גיט אַ שטיקעלע ברויט, האָט רחמנות!“ און די קינדערשע קעלכלעך האָבן ווי אָנגעברענטע שפּיזן געשטאָכן אין האַרצן, געברענט אין מוח.

אַנדערע האָבן שוין אפילו שרייען קיין כוח ניט געהאַט און נאָר די דאַרע הענטעלעך אויסגעשטרעקט, די אומעטיקע אויגען אויסגעשטעלט.

דערנאָך איז צוגעקומען נאָך אַ שרייערקע, וואָס פלעגט ביינאַכט אין אַלע גאַסן אַרומגיין און יאָמערלעך שרייען: „ווי איז מיר מיין האַרץ, ווי איז מיר מיין האַרץ! מיר איז פינסטער אין די אויגן, איך גיי אויס פון הונגער!“ און דער אָפּקלאַנג פון די ווערטער האָט געשוועבט אין אַלע גאַסן און געבליבן שטעקן אין דער פינסטער.

זייערע קולות האָבן אָבער ניט געהאָלפן און אי דער משוגענער, אי די פרוי זיינען אַנטשוויגן געוואָרן אויף אייביק!

דער בעל-תקיעה.

דער בעל-תקיעה איז געווען אַ הויכער, אַ ברייטער ייד, מיט אַזעלטענעם שיינעם פּאַטריאַרכאַלישן פּנים און מיט אַ לאַנגער ווייסער באָרד.

אַליין האָט ער געהאַלטן אַ קליין קרעמל ערגעץ-וואו אין עק שטאָט און איז געווען אָפט אויפן שול-הויף; ער האָט זיך גערעכנט כמעט פאַר אַ האַלבן כלי-קודש, ווייל ער איז געווען אין ווילנער גרויסער שול פון צענדליקער יאָרן אָן אַ בעל-תקיעה.

זיינע תקיעות זיינען געווען וואונדערבאַר-שיין. ווען ער פלעגט זיך מיטן טלית מיט דער זילבערנער עטרה איבערדעקן קאָפּ און פון אונטערן טלית אַרויסשרייען מיט זיין הויכן באַריטאָן דעם „לשמוע בקול שופר!“ פלעגט אַ שוידער דורכנעמען און אַ פּחד פלעגט אָנפאַלן. זיינע תקיעות פלעגן זיך גיסן און ציען, ווי די זיסע טענער פון אַ פידל. זיין תרועה פלעגט קנאַלן און קייקלען זיך איבער דער שול און דער גאַנצער מקום-קדוש פלעגט אַזוי ווי פול ווערן מיט די טרעלן פון די תרועות.

אָבער די הויפּט-ליבשאַפט צו אים איז געווען פאַר זיין „שמחת תורה“ שיין, וואונדערבאַר-שיין איז געווען אַמאָל דער ווילנער שמחת-תורה, אַז ס'האָט געהאַט אַ שם. יונג און אַלט, מיידלעך און ווייבלעך, אפילו זקנות פלעגן זיך צונויפזאַמלען אין מאַנטבילשער שול שמחת-תורה. ס'איז געווען הפקר די וועלט. מ'פלעגט שטיין אויף די טישן, אויף די בענק, יונגוואַרג פלעגן אַרויפקלעטערן אויף די זיילן, אויף די ווענט, אויפן גרויסן ריזיקן הונדערטפודיקן הענגלייכטער. אומעטום איז געווען פול און פיל. די קינדער פלעגן קריכן מיט

די פּאָנעס און די מעשענע לײמענע אָדער לײכטערלעך אויבן מיט די ברענענדיקע ליכטלעך. די הענגלײכטער מיט די הירשעלעך און לײבעלעך פּלעגן זיך אָנצינדן, פול מאַכן די שול מיט ליכט, און מ'פּלעגט בכוונה זײ דרײען, אַז ס'פּלעגט עפּעס אויסקומען ווי די לײבעלעך יאָגן זיך נאָך די הירשעלעך. ס'פּלעגן זיך ציען די הקפות, אַפריער אַלע ווילנער רבנים. אין די שטרײמעלעך, מיט די געטלעכע פּנימער מיט די װײסע בערד מיט ספרי־תורות אין די הענט; נאָך זײ — די פּרנסי־חדשים און די נכבדים פון ווילנע מיט די הויכע צעלענדערס, מיט די פײנע בערד, און אַלע מיט די ספרי־תורות אין די הענט; פאָראויס דער חזן און גאָר צום ערשטן דער הויכער בעל־תקיעה מיט אַ לאַנגן דגל אין באַלקן אַרײן, אַרומגעוויקלט מיט אַלערלײ פאַרביקע פּרוכתן, און אין דגל גאָר אויבן — אַן אָנגעצונדענע גרויסע ליכט. דער בעל־תקיעה פּלעגט מיט זײן הויכן באַריטאָן איבערשרײען דעם חזן, גײן און משוגעדיק טאַנצן און שפּרינגען מיט כּוח, מיט אַ זעלטענער גבורה, אַז עס איז געווען לעבעדיק־פרײלעך. און נאָך פרײלעכער איז געווען, בשעת מען פּלעגט דעם חזן מיטן בעל־תקיעה אָנהײבן צו האַצקען און די משוררים פּלעגן דערבײ אונטערזינגען כּלערלײ לעבעדיקע האָפּקעס, אַז ס'איז געווען ממש שמחה וששון.

ס'איז אָבער אָנגעקומען די מלחמה און אפילו דער שמחת־תורה איז שוין גאָר ניט קײן פרײלעכער געווען; אויך דער שופר בײם בעל־תקיעה האָט זיך עפּעס מעשה שטן פון שוואַכקײט פאַרהאַלטן אײנמאָל און נאָכאַמאָל, אַז מ'האָט געמוזט נעמען גאָר אַ באַהעלפער צו אים; איז ער עפּעס פון צער צראָפּ און אַראָפּ, ביז ער איז עובר־בטל געוואָרן און געשטאָרבן.

דער משמרניק.

דער משמרניק איז געווען אַ זויבערער, נידעריקער ײדעלע מיט אַ קלײן בערדעלע, געשמעקט טאַבאַק און געראויכערט פּאַפּיראָסן.

אין דער יוגנט איז ער געווען אַ מלמד, נאָר אַז בײ זײן אשת־חיל האָבן אָפּגעגליקט די געשעפטן, איז ער געוואָרן אויס מלמד, האָט אָנגעהויבן צו האַנדלען מיט אויסלענדערשע צעטלען און איז געוואָרן אַ קאָלעקטאָר.

דער עיקר עובדא זײנע איז אָבער געווען זיצן „משמורים“. אַמאָל איז געווען אין ווילנע גאַנצע חברות משמורים־זיצער; איצטער איז ער דאָס שוין געווען דער לעצטער; ער פּלעגט זיך בײטאָג גאַנץ גוט אויסשלאָפן און בײנאַכט, אַ זײגער צוועלף, אַז די אַלטע קלויז פּלעגט שוין ווערן לײדיק פון די פּרושים, עס פּלעגט שוין ווערן גאָר שטיל, פּלעגט ער דאַן אָנהײבן זײן לערנען. שטיל מעלאַנכאָליש פּלעגט ער זיך אַ גאַנצע נאַכט אָפּזינגען די גמרא.

קײן זין האָט ער ניט געהאַט, נאָר טעכטער, און גענומען פאַר זײ גוטע

אײדימס. פּלעגן זײנע אײדימס אויך זיצן אין דער אַלטער קלויז און לערנען און די װײבער זײנען געווען די אשת־חילס.

און אַלע חנוכּה און פּורים פּלעגט שוין זײן אַ מנהג בײ אים אין שטוב אַלס די אײדימס פּרושים און אַלײן אויך אַלס אַן אײגענער מענטש מאַכן דאָרט אַ סעודה מיט גענזלעך און משקה, אַזוי ווי אויף אַ חתונה פאַר די עטלעכע צענדליק פּרושים, וועלכע האָבן געלערנט אין דער אַלטער קלויז און אין די איבעריקע קלויזן.

וואונדערבאַר שײן איז געווען, אַז ס'פּלעגן זיך צונויפקומען די אַלע גרויסע וואוילערנער אין אײן מסיבה; פריער פּלעגט מען אָנהײבן מיט תורה, דרוש, דערנאָך פּלעגט מען אַריבערגײן צום זינגען כּלערלײ חזנישע ניגונים און בדחנישע שירים. דערהויפּט איז אָבער געווען שײן דאָס קריטיקירן אײנער דעם אַנדערן אין גראַמען און דער שפּיל און די מלחמה אין ווערטער און שמות הנרדפים. דערנאָך די פאַרשײדענע קונציקע ריקודימלעך ביז אין גרויסן טאָג אַרײן.

אַזוי האָט זיך דער משמרניק אָפּגעלעבט זײן וועלטל אין נחת און עונג. בײטאָג געווען אַ פאַרחלומטער קאָלעקטאָר און בײנאַכט געזעסן משמורים.

דער גלות־אַפריכטער.

דער גלות־אַפריכטער איז געווען אַ הויכער מיט אַ טיפּישן פּאַטריאַרכאַלישן פּנים, מיט אַ פּאָר שײנע וואונדערבאַרע אויגן און מיט אַ לאַנגער װײסער באָרד.

צו 15 יאָר איז ער שוין געווען אַ מלמד, צו 16 יאָר האָט ער שוין חתונה געהאַט. זײן װײב האָט געבאַקט ברויט און ער האָט אַ גאַנץ יאָר געקנעלט אויפן ישוב, מיט גמרא־קינדער געלערנט און אַלײן אויך דאָרט זיך מתבודד געווען און גאַנצענע נעכט אין תורה פאַרבראַכט. פרײטאָג האָט ער זיך אין טײך געטובלט אין ווינטער אפילו אין די גרעסטע פרעסט אין פּאָלאָנקעס. אויף יו"ט נאָר פּלעגט ער קומען אַהײם מיט אַ וואָסערע 15 רובל שכר־לימוד און אַ מתנה — אַ ביסל פּראָוויזיע, אַ פּודל אַרבעס, עטלעכע קעזלעך וכדומה. שפּעטער, אַז ער איז שוין געוואָרן אַ מפורסם פאַר אַ גרויסן למדן און אַ גרויסן בעל־תנ"ך, אַ מליץ אין העבּרעאיש, וואָס שרײבט אויך אויס דעם „המגיד“, און דערצו נאָך אַ קענער אין פײן אָנשרײבן רוסישע און דײטשע אַדרעסן, האָט ער שוין באַקומען וואָסערע 30 רובל אַ זמן און מ'האָט זיך אָרכעטום געריסן פאַר אים.

מיט אַמאָל איז אים אָבער די פרוי אָפּגעשטאָרבן און געלאָזן אַפּולע יתומימלעך; ער האָט אפילו תיכּף חתונה געהאַט מיט אַן אַנדער פרוי, די אַנ־

דערע פרוי האָט אויך כל־עבודת־פרך געטאָן, געניית, געלאַטעט, געפליקט פעדערן, געמאָלקן קי, געזויגן פרעמדע קינדער, אָפגעשפּאָרט עטלעכע רובל, אַ הייזל געקויפט און דאָרט שכנים געהאַלטן; ס'איז אָבער שוין געווען ניט גוט, ס'איז גרויס מחלוקת געווען מיט די שטיפקינדער צוליב העצעס פון פאַרשיידענע „כומקעס", אמתע און פרעמדע. די קינדער פון דער ערשטער פרוי זיינען צעשפרייט געוואָרן און געוואַלגערט זיך אין דער פרעמד; די נייע קינדער פון דער צווייטער פרוי זיינען תמיד קראַנק געלעגן און ס'איז אים שוין דער לעבן ניט ניחאָ געווען. און מיט אַמאָל איז אים אָנגעקומען פלוצלונג אַ בשורה, אַז דער בכור, וואָס ער האָט אַזוי ליב געהאַט, איז אַ חודש נאָך זיין חתונה דורך אַ סיבה געהרגעט געוואָרן. פון שרעק זיינען ביי אים אַלע ציינער פון מויל אַרויסגעפאַלן. אַ מלמד אָן ציינער האָט שוין קיינער ניט געוואָלט נעמען, האָט ער מיט דער פאַמיליע אַ פולע דחקות געליטן. ער האָט עס אָבער אַלץ פאַר אַ שטראָף פון גאָט אָנגענומען, און גענומען אויף זיך גלות אָפּצוריכטן.

פאַרברענגענדיק אויפן ישוב האָט ער געוואוסט, ווי מען נייטיקט זיך דאָרט אָפטמאָל אין אַ מזוזהלע, אין אַ סידורל, אין אַ פּעקל ציצית, האָט ער געליען געלט און פאַר עטלעכע גילדן די אַלע סחורות איינגעקויפט, און געגאַנגען פון ישוב צו ישוב מזכה זיין די ישובניקעס מיט מזוזות, מיט ציצית, און וואו ער האָט געטאָגט, האָט ער ניט גענעכטיקט. דער וועג—פלעגט ער אַלע מאָל זאָגן—איז פול מיט סכנותן און צעברעכט דעם מענטשן, צעברעכט זיין גאווה, צעברעכט זיין תאווה. ניט איינמאָל האָט מען אויף אים בייזע הינט אָנגערייצט, וועלכע האָבן אים געקענט צערייסן, ניט איינמאָל האָט ער פאַרבלאָנדזעט און איינער אַליין אין וואַלד גענעכטיקט אין הונגער און מוראָ; אַמאָל האָבן אים שיכורע גוים צום וואָגן צוגעבונדן און דעם פערד האַסטיק געטריבן, אַמאָל האָבן אים שקצים מיט שטיינער אפילו אַן אויג אַרויסגעשלאָגן, ער האָט אָבער אויף אַלעס ניט געקוקט און אַ גאַנץ יאָר גלות אָפּגעריכט, געגאַנגען אין פוסטע פעלדער און וועלדער און געזאָגט תהילים מיט גרויס געוויין. נאָר אויף פסח פלעגט ער אַהיים קומען און אויף יום־כיפור צום רבן פאָרן.

אַזוי האָט ער אייניקע יאָר גלות אָפּגעריכט, ביז ער איז שוין אַלט און שוואַך געוואָרן. האָבן אים גוטע באַקאַנטע געראַטן זעצן זיך אין קלויז לערנען און מ'וועט אים חיונה בכבוד געבן, מ'האָט אים אויך בכבודיקע שטעלעס פאָרגעלייגט, ער האָט אָבער קיין זאַך ניט געוואָלט אָננעמען, איז איבער די הייזער געגאַנגען בעטן נדבות, גענעכטיקט אין קלויז, געשלאָפן אויף דער הילצער באַנק מיט אַ ציגל צוקאָפּן און זייער ווייניק, און גאַנצענע נעכט אין תפילות פאַרבראַכט, פריער אָפּגעריכט „תקון חצות" מיט גרויס געוויין, געזאָגט תהילים מיט גרויס בכיות, דערנאָך געלערנט די פאַרשיידענע שיעורים משניות, זוהר, גמרא, מדרש, שו"ע, מוסר ספרים. ער האָט אויך קיין פלייש וויפיל יאָר ניט געגעסן, אפילו קיין פליישיקע זופּ ניט, נאָר געווייקטע ברויט אין וואַסער איז געווען זיין גאַנצער מאכל.

אַז ער איז אַלט געוואָרן קרוב זיבעציק יאָר, האָט ער עפּעס אַ חיבורל געמאַכט אויף „הוצאות־הדרך" אין ארץ־ישראל און זיך געזעגנט מיט די קינדער. ביים געזעגענען זיך האָט ער פיל געוויינט און מיט אַ פאַרשטיקטן קול ביי ווייב און קינדער מחילה געבעטן און געזאָגט:

„איך ווייס, איך ווייס, אַז איך האָב אייך גענוג דעם לעבן פאַרביטערט; צוליב מיין איבער די הייזער גיין האָט איר צווישן מענטשן ניט געקענט קומען; איר האָט קיין לייטישן שידוך ניט געקענט טאָן, ניט איינמאָל האָבן מיר זיך וואו ס'איז באַגעגנט און מיר האָבן זיך מיט בלוט באַגאָסן; איך ווייס אַלץ, איך ווייס אָבער, דאָס איז ביי מיר און אפשר אויך פאַר אייך אַן עונש, אַן אָפּקומעניש געווען".

„מיין גאַנצן לעבן האָב איך געחלומט אין דעם הייליקן לאַנד צו קומען, אָבער אום דאָרט צו קומען, מוז מען אַליין אויך הייליק ווערן".

„און נאָך אַ מעשה וויל איך אייך דערציילן,—האָט ער ווייטער מיט נאָך אַן אומעטיקערן קול פאָרגעזעצט,—איר זאָלט וויסן, מיינע ליבע קינדער, אַז מיר שטאַמען פון אַ הויכער גזע, פון צדיקים און גרויסע רייכע לייט, האָט אָבער איינער פון אונזערע עלטער־זיידעס שטאַרק פאַרזינדיקט, אַ גרויסער פרנס איז ער אין אַ שטאָט געווען, האָט ער אַ רב, אַ גרויסן צדיק אָנגעטראָטן, האָט אים דער צדיק פאַרשאָלטן, אַז זיינע קינדער און קינדס־קינדער זאָלן זיין טאַקע למדנים און ערלעכע יידן, אָבער דערצו אויך גרויסע אָרימע־לייט, כדי זיי זאָלן זיך מער גרויס ניט האַלטן".

„אויך מיין פאָטער ז"ל,—האָט ער טרויעריק געזאָגט,—האָט אַזאַ אָפּקומעניש אויף זיך גענומען. ער איז אַ גרויסער למדן און אַ גרויסער צדיק געווען, שטענדיק ביז נאָך האַלבן טאָג אין טלית און תפלין אין קלויז געזעסן און געלערנט און ניט גערעדט קיין דברי־חול און שבת—גאָר אויפן וואונק; דעם גאַנצן לעבן אַ בכבודיקער בעל־הבית געווען, און אַ פּאָר יאָר פאַרן טויט אין זיין אייגענער שטאָט איז ער איבער די הייזער געגאַנגען, אין קלויז גענעכטיקט און דאָרט אין קלויז אין טלית און תפלין לערנענדיק, ביים קאַפּיטל ע"ה פון תהילים געשטאָרבן.

„אויך איך, מיינע ליבע קינדערלעך, זאָג שוין צייט אייניקע חדשים דעם 70־סטן קאַפּיטל פון תהילים, ד"ה, אַז איך בין שוין אַלט 70 יאָר און ס'איז שוין צייט מסתמא אַהיים צו פאָרן".

מיט דעם האָט ער שטיל, אומעטיק געענדיקט, זיך צעקושט און צופוס קיין ארץ־ישראל אַוועק.

אין עטלעכע חדשים אַרום איז פון אים אַ בריוו פון ארץ־ישראל אָנגעקומען. דאָרט, שרייבט ער מיט פייערדיקע מליצות אין העברעאיש, קריגט מען גאָר אַ נייע נשמה, דאָרט לערנט זיך און ס'דאַוונט זיך גאָר אַנדערש; דאָרטן האָט ער זיך אויך מתיר נדר געווען אויף בשר עוף צו עסן.

אין עטלעכע חדשים אַרום איז פון די גבאים פון מושב=זקנים אַ בריוו וועגן זיין פטירה אָנגעקומען און אַז דער אָרט פון זיין קבר איז אויף הר=הזיתים.

דער אַרכיטעקטאָר.

דער אַרכיטעקטאָר איז געווען אַ קליינער, אַ נידעריקער, מיט אַ גרויסן לויכטיקן שטערן, מיט אַ פּאָר שיינע גוטע אויגן, און אויף די ליפּן אַ שטענדיקער שמייכל.

ער האָט געשטאַמט פון אַ מיוחסדיקער פאַמיליע און געהאַט נאָך אין דער יוגנט אַ סמיכה, נאָר די תורה פאַר אַ קרדום=לחפור האָט ער ניט געוואָלט מאַכן, איז ער אַן אַרכיטעקטאָר געוואָרן.

מיט אַ מאַטעמאַטישן קאָפּ און אַ קינסטלערישן אויג האָט אים ג׳ געבענטשט, איז ער געזעסן בײטאָג און געמאַכט פּלאַנען, געבויט וואונדערבאַרע שיינע פּאַלאַצן, געמאָלט שיינע בילדער און גאַנצענע נעכט געזעסן און געלערנט.

אָפּטמאָל האָט מען אים געקענט זען שטייענדיק אפילו אויפן גאַס מאַכנדיק גאָר אַ פּלאַן, און אין אַ ווײלע אַרום, ווערנדיק ליידיק שוין — פון טאַש די גמרא׳לע אַרויסגענומען און מיט חשק געלערנט. און וואָס מער ער האָט געלערנט, אַלץ מער איז די התמדה און די אהבת=התורה בײ אים שטאַרקער געוואָרן.

בײ זיך אין שטוב האָט ער שטענדיק אַן אײגענעם „הכנסת=אורחים" געהאַט און ניט איינמאָל די לעצטע קישן פון צוקאָפּנס אַוועקגעגעבן. וויפיל גדולים האָט ער מיט אַלע הצטרכותן אויסגעהאַלטן און די שענסטע מלבושים נאָך זייער כבוד התורה נאָך זיי אָנגעטאָן, און תמיד געשטעלט זיך אפילו פאַרן קלענסטן יינגל, וואָס האָט נאָר אַביסל תורה פאַרמאָגט. אויך זיינע קינדערשע מלמדים און רביים בלויז מיט גאָלדערנע רענדלעך געצאָלט.

און ווי גרויס ער איז געווען אין לערנען, אַז וויפיל מאָל „אביי" און „רבא" אין ש״ס געפינט זיך, האָט ער אויגנבליקלעך געקענט זאָגן; איז אָבער נאָך גרעסער זיין ענוות געווען; אין קלויז און בית=מדרש איז ער שטענדיק לעם טיר געשטאַנען און די אָרימע, די געדריקטע זיינען זיינע חברים געווען.

דער גרויסער „אַרכיטעקטאָר" האָט אויך זייער אַ גוט האַרץ פאַרמאָגט, און האָט ניט נאָר געלערנט די תורה, נאָר אויך פּינקטלעך אַלץ מקיים געווען, וואָס אין איר שטייט געשריבן. ער האָט אַלע ביטערע אַלמנות און עלנטע יתומים אויפגעזוכט און זיי ווי אַ טאַטע געווען, אָרימע כּלות האָט ער זייער אויסשטייער געמאַכט, און די גאַסיקע ווייבער ווינטער וואַרימע זאַכן גענייט.

אַזוי האָט דער גרויסער אַרכיטעקטאָר, דער פאָטער פון די אָרימע און געדריקטע זיך גליקלעך=איבערגליקלעך געלעבט: בײטאָג געמאַכט פּלאַנען, זיך

עוסק געווען אין צדקה, און גאַנצענע נעכט געזעסן און געלערנט, אויך אָפט פאַרבראַכט מיט די גרעסטע אין לערנען.

אַז ס׳איז אָבער די מלחמה אָנגעקומען, זיינען זיינע פּלאַנען געוואָרן וואָס ווייניקער און ווייניקער, ביז זיי זיינען אינגאַנצן פאַרשוואונדן; די אָרימע און געדריקטע אָבער זיינען געוואָרן אַלץ מערער און מערער, און לערנען האָט ער שוין ניט געקאָנט און געבן האָט ער ניט געהאַט וואָס, — האָט עס זיין איידעלע האַרץ ניט אַריבערגעטראָגן און גיך געפּלאַצט.

דער באַנקיר.

דער באַנקיר איז געווען אַ גרייזגרויער, אַ דיקער פּולער ייד, געגאַנגען שטענדיק אין אַ לאַנגער קאַפּאָטע מיט אַ לאַנגן טלית=קטן, די מייטקעס אין די שטיוול, מיט אַ ברייט=ראַנדיקן קאַפּעליוש און דער פּנים מיטן שטערן האָבן בײ אים געלויכטן, אַזוי ווי בײם גרעסטן רב.

דער באַנקיר האָט געהאַט טאַקע אויף זיך אַ שאַרפן גאונישן קאָפּ און געקענט לערנען אפשר מער ווי אַ רב. און טאָג און נאַכט, ווען ער האָט נאָר געהאַט צייט פון זיינע גרויסע באַנק=געשעפטן, וואָס ער האָט געפירט אין ווילנע, קיעוו און פּעטערבורג, איז ער געזעסן און רק געלערנט.

דאַווענען האָט ער געדאַוונט אין דער אַלטער קלויז, און אַלעמאָל מיט גרויס בכיות. לעבן ארון=קודש איז געווען זיין מקום, און געגעבן האָט מען אים אַלע מאָל שלישי, אויב נאָר דער שטאָט=מגיד איז ניט געווען; שמחת=תורה איז שוין געווען זיין חזקה אויף חתן=בראשית, אַז קיינער האָט שוין אים ניט אפילו גאָר ניט אויסגעשטיגן. איינמאָל צופעליק האָט מען אים אַפילו יאָ אויסגעשטיגן און מ׳האָט דערפאַר געוואָלט אַוועקגעבן אים דעם חתן=תורה, האָט ער אָבער געענטפערט: „איך קען מער ניט זיין חתן=בראשית, ד״ה אָנהייבן די תורה, אָבער זיין חתן=תורה ד״ה ענדיקן די תורה בין איך אוודאי ניט בכוח".

אין כלל=זאַכן האָט ער זיך ניט געמישט, נאָר געגעבן האָט ער אויף אַלץ און אַלעמען. ער פלעגט גאָר קיינמאָל ניט ציילן, נאָר אַרויסגענומען אַפולן הויפן פון קעשענע און געגעבן.

אינדערהיים איז ער געזעסן מיטן טייערן סיגאַר אין מול, אויפגעשטאַנען פאַרטאָג, געזעסן שפּעט אין דער נאַכט פאַרן סטאָציק און רק געלערנט. איז געווען קלאָר בבלי, ירושלמי, רמבם און „מנחת=חנוך" כמעט אויסווייניק.

שיין איז געווען בײ אים אין שטוב דער שבת און יו״ט. אַרום טיש זיינען געזעסן פון איין זייט זיינע קינדער און אייניקלעך — דאָקטוירים, יוריסטן, און פון דער אנדער זייט — וויפיל פּרושים, גרויסע וואויללערנער: איינער אַ זקן אַ ראַגאָלער, געווען אַ גרויסער סוחר, געקענט כמעט גאַנץ ש״ס אויסווייניק, און

אַז ער איז געוואָרן אַ נשׂרף, האָט ער זיך געזעצט אין קלויז לערנען און דער באַנקיר האָט אים גענומען אויף קעסט; נאָך אַ פּרוש און אַניקשטער, אַ הויכער, אַ שיינער מיט אַ פּאָר טיפע אויגן, אַ גרויסער דרשן, געזעסן אין קלויז און געלערנט און אויסגעוואַרט אַ רבנות; אַ דריטער אַ נאָוואַרעדקער — מיט אַ שאַרפן קאָפּ און אַ גרויסער חריף, אויך געוואַרט אויף רבנות. מ'איז געזעסן און פאַרבראַכט אין תורה ביי אַ טיש פול מיט אַלערליי טייערע מאכלים און משקאות. דערווייל זיינען צוגעקומען נאָך גרויסע גבירים נכבדים גוט־יום־טוב ביטן און מ'רעדט ווייטער אַלץ מיט מער היץ און תענוג אין דער תורה. מיט אַמאָל גיבן זיך אַלע אַ שטעל פון זייערע ערטער מיט גרויס אימה: ס'איז אַריינגעקומען אַ גרויסער מפורסמדיקער גאון, וואָס האָט צוליב גרויס צדקות זיך אָנטזאָגט פון רבנות; ער האָט מורא געהאַט טאָמער וועט ער דורכפאַלן מיט אַ שאלה פון כשר־טרייף, וועט ער דאָך טאָן אַ שאָדן אַן אָרימאַן, און טאָמער חו"ש פון טרייף־כשר, וועט ער דאָך מאכיל טרפות זיין, דערום האָט ער אַוועקגעלאָזן די רבנות און באַזעצט זיך אין ווילנע על התורה ועל העבודה. דער באַנקיר האָט אים פיל געשעצט און ער פלעגט אָפט קומען צו אים פאַרברענגען אין לערנען.

און אַזוי פאַרברענגענדיק אין רעכטן ברען פון פּילפּול, פלעגט מען אים גאָר דערלאַנגען אַ דעפּעשע, פלעגט ער ווערן שוין גאָר פריילעך און הייסן ברענגען פון קעלער נאָך טייערע און בעסערע משקאות און עס פלעגט ווערן שמחה וששון.

אין די לעצטע יאָרן זיינען אים אָבער די געשעפטן אַוועק שלעכט; זיינע משרתים זיינען געוואָרן גרויסע באַנקירן און ער איז געוואָרן אַ יורד; די קינדער, די אייניקלעך זיינען געוואָרן צעשפּרייט, און ער איז געשטאָרבן איינזאַם און עלנט.

דער מאַטעמאַטיקער.

דער מאַטעמאַטיקער איז געווען אַ הויכער, אַ שטאָלצער, מיט אַ ברייטלעכן נאָז, מיט אַ קליין בערדל, פאַרשאָרן, אַזוי ווי בייטן צעאַקערט איבערן גאַנצן פּנים, און זיין קאַפּעליושל איז ניט געווען תמיד אויפן געהעריקן אָרט.

אַליין האָט ער געשטאַמט פון אַ געבילדעטער מאַגנאַטישער פאַמיליע און געקענט אַלע שבע חכמות, אויך תלמוד, פילאָסאָפיע און וויפיל שפּראַכן; נאָר דער עיקר ספּעציאַליטעט זיינע איז געווען מאַטעמאַטיק, אין איר האָט ער טיפע חיבורים פאַרפאַסט.

ער איז אַזוי געווען איבערגעגעבן דער מאַטעמאַטיק, אַז ער האָט זיך

אין דער בליענדיקער יוגנט מיט זיין פרוי צעשיידט, וואָרים צו וואָס האָט ער געדאַרפט אַ פרוי, אַז די מאַטעמאַטיק איז ביי אים געווען טייערער ווי אַלץ אין דער וועלט: מיט איר האָט ער געטאָגט, מיט איר האָט ער גענעכטיקט, און פון דאַן אָן שוין טאַקע אַזוי פאַרבליבן אויף שטענדיק איינזאַם, עלנט.

די לעצטע צייט האָט ער שוין אפילו ניט אַזוי פיל געלערנט, ער איז גאָר געווען פאַרנומען פון דער פרי ביז שפּעט אין דער נאַכט מיט אָרימע עקסטערנער, (אָדער „האָלעדריגעס", ווי ער פלעגט זיי אָנרופן אין כעס), מיט וועלכע ער פלעגט לערנען דאָס רוב גאָר אומזיסט, אָדער פאַר גראָשנס, אפילו אָרימע גימנאַזיע־לערער פלעגן אויסנוצן זיין גוטסקייט און לערנען ביי אים לעקציעס פאַר גראָשנס און נעמען פאַר די זעלבע לעקציעס צענדליקער רובלס. נאָר אים האָט דאָס ניט געאַרט. ער איז אפילו געווען אַ כעסן און אָפט זיך צעבייזערן אויף די „האָלעדריגעס", וואָס גזלענען אַוועק זיין צייט, ווען ער דאַרף גאָר מאַכן חיבורים; ער פלעגט זיי אָפט טרייבן פון זיך, אָבער גלייך חרטה געהאַט, זיי איבערגעבעטן, רחמנות געקראָגן אויף זיי און געלערנט מיט זיי ווייטער.

אַליין איז ער געווען זייער אַ קאַרגער, אָפּגעקומען אַ טאָג מיט אַ סקאָרינקע; זיין גאַנצער חיות איז געווען שוואַרצע קאַווע, וועלכע ער פלעגט אַליין טרינקען אַ גאַנצן טאָג, און אויך זיינע עקסטערנע מכבד געווען. ער האָט אויך גערויכערט אָן אַ שיעור, און זיין גאַנצער צימער איז געווען פאַרשאָטן מיט קערטלעך, פאַרשמעקט מיט רויך און קאַווע, אויך פאַרלייגט מיט ספרים אין אַלע שפּראַכן, וועלכע ער פלעגט ליב האָבן צו קויפן און זיי אַלעמען פאַרלייען.

זיין גאַנצער שפּאַציר איז געווען מיטן טשייניקל נאָך וואַסער אין טשיינע. צוליבן טומל פון זיינע עקסטערנע איז אים אויסגעקומען אַלע ווײַלע צו בייטן די דירות; דערום האָט מען אים אָפט געטראָפן אַרומטראָגנדיק זיך מיט זיין גאַנצע מעבל און גוטס — מיט דעם טשעמאָדאַנטשיקל און מיט די פּעקלעך ספרים פון איין דירה אין דער אַנדערער.

זיין ענדע־ציל איז געווען פאָרן אין פּעטערבורג, אָדער אין היידלבערג דרוקן זיינע חיבורים און אפשר קריגן אפילו אַ קאַטעדרע אויף מאַטעמאַטיק, נאָר אַזוי ווי ער איז געווען אַ מענטש מיט זייער אַ גוט האַרץ, איז אים קיינמאָל ניט אויסגעקומען צו האָבן אויף הוצאות הדרך. זיין גאַנצן אייגנס פלעגט ער אָדער צעטיילן זיינע אָרימע עקסטערנע, אָדער זיינע אָרימע בעלי־בתים, וואָרים זיינע וואוינונגען האָט ער תמיד אויסגעקליבן נאָר ביי אָרימע.

אַזוי האָט ער זיך געלעבט ביז דער מלחמה, געלערנט מיט עקסטערנע און געחלומט וועגן פּעטערבורג.

אַז ס'איז אָבער אָנגעקומען די מלחמה און די „האָלעדריגעס" זיינען פאַרשוואונדן, איז דער מאַטעמאַטיקער מיט זיינע חיבורים אויך נעלם געוואָרן עד היום הזה.

דער אַפּטייקער.

דער אַפּטייקער איז געווען אַ הויכער זויבערער ייד, מיט אַן אריסטאָקראַטיש=פּאַטריאַרכאַלישן פּנים.

פאַר דער מלחמה האָט ער אין אַ קליינשטעטל פון קאָוונער גובערניע אַן אַפּטייק געהאַלטן און זיך געצויגן חיונה בכבוד.

מיט דער ערשטער פרוי האָט ער קיין קינדער ניט געהאַט, נאָר אַז זי איז געשטאָרבן, האָט ער נאָכאַמאָל מיט אַ יונגער פרוי חתונה געהאַט, און זי האָט אים אַ יינגל אויף דער עלטער געבאָרן; האָט ער דעם יינגעלע ווי דאָס אויג פון קאָפּ געהאַלטן, און זיך גליקלעך, איבערגליקלעך געלעבט.

אינמיטן איז די מלחמה אויסגעבראָכן, האָט מען אין גרויסן גירוש אַן אים אויך ניט פאַרגעסן.

אין טומל אין יאוש האָט ער די ווייב גאָר אין וועג פאַרלאָרן, און איז אַליין מיטן יינגעלע אַ קראַנקער, אַ צעבראָכענער אין ווילנע געקומען.

אַלס היימלאָזער האָט ער פיל=וויניק פון קאָמיטעט באַקומען, און אַלס זייער אַ פיינער ייד מיט אַ שיינער באָרד, איז ער אינגיכן אין אַ „שול=חברה“ פאַר אַ גובה אויסגעקליבן געוואָרן, און דאָרט אים נעכטיקן געלאָזט.

אַזוי האָט ער זיך אַליין אַ ביסל איינגעלעבט, נאָך דער פרוי שוין ווינציקער געזיפצט און פאַרן קינד אַ פאָטער און אַ מוטער געווען.

און אַלע אינדערפרי האָט מען שוין געזען, ווי ער קוקט דעם יינגעלע אין די בלויע אייגעלעך אַריין, האַלדזט אים, קושט אים, גלעט זיינע קליינע הענטעלעך, דאַוונט און לערנט מיט אים, עסט און שלאָפט מיט אים.

אַז ס'איז אָנגעקומען די מוראדיקע אָקופּאַציע, איז דער קאָמיטעט פאַרשוואונדן, אויך די חברה=לייט זיינען ניט געוואָרן; ס'איז ניט געווען ביי וועמען געלט צו מאָנען, איז ער אויס גובה געוואָרן, און ער מיטן יינגעלע האָבן פּיסלעכווייז צו הונגערן אָנגעהויבן.

בעטן האָט ער זיך געשעמט, נאָר צוליב דעם בן=זקונימל מיט זיינע אומעטיקע בלויע אייגעלעך, פלעגט ער שוין צוגיין, מיט אַ פאַרקוועטשט האַרץ און פול טרערן אין די אויגן, דאָ צו דעם יידן פאַרשושקען אים אויפן אויער, דאָ צו אַן אַנדערן.

אינגיכן האָט מען זיך אָבער צו זיין שושקען צוגעוויינט, איז ער געזעסן מיטן יינגעלע און שטאַרק געהונגערט. האָט ער נאָר עפּעס געקראָגן, האָט ער דאָס גלייך זיין יינגעלע אַוועקגעטראָגן, זיין קליין הערצעלע אָפּצוהיטן, און אַליין אַלץ געהונגערט און געהונגערט ביז ער איז קראַנק געוואָרן.

הונגעריקערהייט האָט ער, דער אַפּטייקער און האַלבער דאָקטאָר, אַ שטיקל הייס וויקע=ברויט אַריינגעכאַפּט און אַ שטאַרקן שילשול געקראָגן.

אַפּאָר טעג איז ער, אין דרייען געבויגן, אַלע ווילע פון דריטן גאָרן

געלאָפן, און דער יינגלע נאָך אים. עפּעס האָט אים דאָס קליין הערצעלע אַזוי געקלעמט, אַז ער האָט דאַן דעם טאַטן שוין פון אויג ניט אָפּגעלאָזן.

אויפן דריטן טאָג האָט שוין דער גובה ניט גערעדט, ער האָט שוין געגוסט. דאָן האָט ער דעם יינגעלע אַלץ צום האַרצן געדריקט, געטוליעט און פון די פאַרמאַכטע אויגן זיינען טייכן הייסע טרערן געראָנען און צעמישט זיך מיט די טרערעלעך פון יינגעלע, וועלכער האָט געשריען מיט אַ דין קעלכעלע: „טאַטע! טאַטע!“.

פאַר יציאת=נשמה האָט דער גובה פּלוצלונג מיט אַ שרעקלעכער האַרצרייסנדער שטימע אַ געשריי געטאָן:

— מיין קינד! מיין יתומל!

און געשטאָרבן.

דער מיוחס.

דער מיוחס איז געווען אַ הויכער, אַ שטאָלצער, מיט אַ פּאָר לאַנגע ברעמען און אַ שטרענגן בליק, אָבער מיט זייער אַן איידעל גוט האַרץ.

ער האָט געשטאַמט פון ווילנער גרעסטן יחוס, און פאַרמאָגט גרויסע כשרונות, אַ שאַרפע קאָפּ, אַ גרויסן זכרון, געקענט אַ סך לערנען און אַ סך שפּראַכן, אויך אַ זעלטענער מליץ אין העברעאיש געווען, געזאָגט „הייזלען“ אויף אויסוויייניק, געגאַנגען אַריסטאָקראַטיש אָנגעטאָן, און איז געווען אַן אָרטאָדאָקס אַ קנאי, אויך אַ כלל=טוער אין די רבנישע ספערן.

אָנגעזאַפּט פון זיינע זיידעס און עלטערזיידעס וועגן דער גרויסקייט פון ירושלים דליטא, איז זיין עובדא תמיד געווען שטיין אויף דער וואַך, אָפּהיטן דער כבוד פון ווילנע זאָל חו״ש ניט פאַרשוועכט ווערן.

ווען למשל, מען פלעגט אַ רב ווען נעמען וכדומה, אָבער ניט נאָך ווילנער כבוד נאָך, פלעגט ער זיך מוסר נפש זיין, ברענען מיט פייער און תמיד אויספירן.

פריער איז ער געווען אַ גרויסער באַנקיר, נאָר אַז די געשעפטן זיינען אים אַוועק שלעכט, איז ער אַ סרסור געוואָרן.

אין די גוטע יאָרן האָט ער אויסגעבויט אַ קלויז אין דער ענגער עכטער אַלטער געטאָ. וואו זיינע גרויסע זיידעס און עלטערזיידעס האָבן געוואוינט, געלערנט, דאָרט אויך אַ קיבוץ פון וואויללערנער כמעט אויפן אייגענעם חשבון אויסגעהאַלטן.

זייער שיין זיינען דאַן געווען זיינע שבתים, ווען אַרום גרויסן טיש זיינען פלעגן זיך זיצן עטלעכע צענדליק וואויללערנער און יידישע סאָלדאַטן, און מ'פלעגט פאַרברענגען אין תורה און חכמה; אָבער נאָר שענער איז געווען

די שלש־סעודותן זיינען; דאַן פלעגן זיך צונויפקומען וויפיל גרויסע לומדים פון גאַנץ ווילנע און מ'פלעגט פאַרברענגען אין תורה און חכמה, דערביי פלעגט אויך ניט פעלן דער שיינער יידישער געזאַנג פון די שבתדיקע זמירותן.

אַז ס'איז אָבער אָנגעקומען די מלחמה, דערנאָך די אָקופּאַציע און קיין סדר־סוריי איז שוין ניט געווען, האָט ער בסתר גרויס דחקות געליטן; דאָך האָט ער זיין קלויז מיט די וואויללערנער ווי די אויג פון קאָפּ אָפּגעהיט. ער איז געקומען אַלע טאָג, אפילו קראַנקערהייט, אין זיין קלויז דאַוונען, און מיט זיינע וואויללערנער פאַרבראַכט, געטרייסט; שבת דאָרט אָפּט שיינע דרשות געהאַלטן, און אַ גאַנצע וואָך האָט מען אָפּט דעם גרייזגרויען אַלטן אין אַלע גאַסן ניט איינמאָל געטראָפן לויפנדיק, מיטן גאַנצן כוח געסאָפּעט, און די שיך זיינען געווען ניט אַזוי מהודרדיק, אַז ס'האָט דאָס האַרץ פאַרקוועטשט; דאָס איז דאָס דער גרייזגרויער מיוחס ניט חו"ש פאַר זיך געלאָפן, נאָר פאַר זיינע וואוילערנער פאַר זיינע אָרימע און געפאַלענע בעלי־בתים געלאָפן, פאַר זיי שטיצע קריגן.

פון גרויס דחקות איז ער אָבער סוף־כל־סוף קראַנק געוואָרן און בעשטאָרבן.

דער מלמד.

דער מלמד האָט געשטאַמט פון אַ ווילנער אַלטער משפּחה; זיינע זיידעס האָבן געהאַט אַ חזקה צו זאָגן פרייטאָג צונאַכט אין קלויז יסו"ד אַ גאַנצע נאַכט מדרש פאַרן עולם.

יונגערהייט האָט ער אַ סך געלערנט און איז געווען אַ מוסמך, נאָר אַז ס'האָט זיך קיין רבנות ניט געמאַכט, איז ער געוואָרן אַ מלמד.

אין ווילנע איז דאָ אַ פולע מלמדים און יעדערער האָט זיך זיין ספּעציאַליטעט: אויף א"ב, אויף עברי, אויף תנ"ך, אויף גמרא. און ער איז געווען דער גרעסטער פון זיי; ביי אים האָבן געלערנט די אויסדערוויילטע.

ער האָט אויך געהאַט אַ מאָדנעם כוח איינצופלאַנצן חשק ביי זיינע תלמידים; אפילו גימנאַזיסטן, סטודענטן פלעגן קומען צו אים אינדערפרי און שפּעט אין אָוונט לערנען.

ער איז אויך געווען אַ גרויסער מתמיד, קיינמאָל ליידיק ניט געזעסן, רק געלערנט; ער איז געווען בקיא אין בבלי, ירושלמי, מדרשים, געווען אויך אַ גרויסער מליץ, געשריבן קונציק נוסחאות פון מצבות — אפשר אַ העלפט פון די שיינע נוסחאות אויפן נייעם בית־עולם איז זיין אַרבעט; תנ"ך האָט ער

געקענט זאָגן אפילו צוריק אויף אויסווייניק; ער איז געווען אויך אַ גרויסער בריה אויף אַלע שווערע פיוטים.

דער מלמד איז געווען נאָענט מיט אַלע גרעסטע פון זיין צייט און האָט אַליין אויך געשריבן פיינע חיבורים און מאמרים אין די צייטשריפטן; דער עיקר עובדא זיינע איז אָבער געווען מלמדות; די מלמדות האָט ער געהאַלטן פאַר אַ הויכער זאַך צו ערציען דעם יונגן דור און ער האָט עס האָלט געהאַט מיטן גאַנצן לעבן.

אין מלחמה־צייט האָט ער שטאַרק געליטן און פון גרויס דחקות איז ער קראַנק געוואָרן, און קראַנקערהייט, ליגנדיק אין בעט אפילו, האָט ער אויך אַלץ געלערנט מיט זיינע צאָן־קדשים ביזן לעצטן אָטעם פון זיין לעבן.

דער סופר.

אַמאָל איז געווען אין ווילנע אַ פולע סופרים, אין מלחמה־צייט זיינען זיי אַ סך ווינציקער געוואָרן.

זיי האָבן זיך כמעט אַלע געפונען אויפן שולהויף, אין צענטער פון יידישקייט; וואו אַ פענסטער, דאָרט אַ סופר, און אויף די שויבן איז געווען אָנגעשריבן מיט גרויסע ווערטער: „ס ו פ ר ס ת " ם, פ ה נ מ כ ר י ם ט ל י ת י ם צ י צ י ת", ד"ה דאָ געפינט זיך אַ סופר, וואָס שרייבט ספרי־תורות, תפלין, מזוזות, און פאַרקויפט טליתים מכל המינים, וואָלענע, זיידענע, ציצית, שופרות וכדומה.

יעדער סופר האָט זיך געהאַט זיין ספּעציאַליטעט; געווען איינער, וואָס האָט געשריבן זעלטן שיין פרשיות פון מזוזות און תפלין; נאָך איינער, וואָס האָט קונציק געשליפן די בתים מעור אחד, אַז ס'האָט געשפּיגלט, און דער וואָס האָט זיינע געשליפענע תפלין געהאַט, האָט זיך ממש געגרייסט דערמיט.

נאָך איינער איז געווען אַן „אומן־יד", וואָס האָט אויך געקענט אויסקינצלען וואונדערבאַר־שיינע שער־בלעטער צו פנקסים, טאַפלען, מזרחים, יאָר־צייטן מיט כלערליי לייבעלעך, הירשעלעך מיט עכטע פנימער און כלערליי שיינע ציורים; און אַז גרויסע קינסטלער האָבן זיין אַרבעט דערזעען, זיינען זיי נתפעל געוואָרן און געזאָגט, אַז דאָס האַרץ טוט זיי וויי, וואָס ער איז אַ סופר און ניט קיין קינסטלער.

נאָך איינער איז געווען אַ קינסטלער צו שרייבן ספרי־תורות, און מיט אים האָט אַ וועלט געקלונגען, אַז ר' מאָנטעפיאָרע אַליין האָט זיך פון לאָנדאָן צו אים געווענדט און געבעטן אים שרייבן פאַר אים אַ קליינע ספר־תורהלע אויף קלף צבי; דער איז שוין לאַנג־לאַנג געשטאָרבן.

אין נאָך גאָר ניט לאַנג איז געווען אַ סופר, דער גרעסטער אין ווילנע אויף צו שרייבן ספרי־תורות; וואָרים שרייבן ספרי־תורות איז איינע פון די שווערסטע זאַכן. גאָר אַמאָל האָבן געשריבן ספרי־תורות גרויסע צדיקים, וועלכע פלעגן צו יעדער שם זיך טובל זיין; עד היום איז נאָך דאָ אַזוינע ספרי־תורות, זיי זיינען אָבער גרויסע יקרי־המציאות.

דער סופר איז געווען אַ הויכער מיט אַ אויסגעדאַרט־פאַרמעטנעם פנים, און מיט אַ קרענקלעכן אויסזען.

ער האָט געשטאַמט פון אַ משפחה סופרים: זיין זיידע, זיין פאָטער, זיינע ברידער זיינען אַלע געווען סופרים; ביי זיי איז די ספר־תורה־שרייבעריי געווען אַ ירושה־זאַך.

דער ספר־תורה־שרייבער איז געווען אַ למדן, זייער אַן ערליכער ייד און אַ פיינער בעל־תפילה; ער פלעגט דאַווענען שבתים און ימים נוראים אין גאונס קלויז פאַרן עמוד; ער איז געגאַנגען אַלע טאָג טבילה, און איז געווען אין ווילנער גרויסער שול אַ בקביעותדיקער, פלעגט אָפּהיטן אַלע פאַרטאָג דעם „שומרים־לבקר״, און דאָרט שטענדיק געדאַווענט מיט גרויס דבקות, ביינאַכט געלערנט אין וויפיל חברות, און אַ גאַנצן טאָג האָט מען אים געזען זיצנדיק אין זיין יאַרמלקע איינגעבויגן איבער די יריעות און געשריבן די ספרי־תורות בקדושה וטהרה, און ווער ס׳האָט געדאַרפט אַ שיינע ספר־תורה שרייבן אין ווילנע און אויסער ווילנע, פון אומעטום פלעגט מען שוין קומען צו אים, צום גרעסטן סופר פון ווילנע.

אַזוי האָט זיך אָפּגעלעבט דער סופר ביז דער אָקופּאַציע אין נחת און כבוד און אין הייליקייט פון שרייבן די תורה און לערנען די תורה.

אַז ס׳איז אָבער אָנגעקומען די אָקופּאַציע און אויף שרייבן ספרי־תורות זיינען שוין ניט געווען קיין בעלנים, איז ער געבליבן אָן חיונה און אויסגעגאַנגען פון דחקות.

די שטאָט־שמשים.

אַמאָל איז געווען אין ווילנע אַ פולע שמשים, צווישן זיי גאָר גרויסע לייט. איצט זיינען זיי שוין אַ סך ווינציקער.

יעדער שמש, פון גרעסטן ביזן קלענסטן, האָט זיך געהאַט זיין עובדא מיט זיינע הכנסות און אַלץ מיט חזקות פון דורות.

דער איז געווען אַ ממונה אויף די שליסלען, געעפנט און פאַרשלאָסן די שול, געביטן די פאַרשיידענע פרוכתן אַלע יומא־דפגרא, אַלעמען מיטן קהלשן שמעקטאַבאַק מכבד געווען; דער האָט געצונדן ליכט, אַכטונג געגעבן אויף די פּאָלישן, געמאַכט דאָרט מנינים און געטיילט אַלע מאָנטאָג און דאָ־

נערשטאָג אַלעמען עליות, געדענקט אַלעמען מיטן נאָמען און פאָטערס נאָמען, געשריען אַלע שבת אינדערפרי אין די יידישע הויפן מיט אַ מאָדנעם ניגון: „אין שול אַריין!״ און אַז ער איז געשטאָרבן, איז דער רופן אינגאַנצן בטל געוואָרן; נאָך איינער האָט אָפּגעהיט אַלע אינדערפרי דעם ותיקין אין „שבעה קרואים״, געקלאַפּט פרייטאָג פאַרנאַכט אַ שעה פאַר דער שקיעה מיט זיין הילצערנעם האַמער אין די טויערן פון אַלע יידישע גאַסן, און אויך געשריען 10 מינוט פאַר דער שקיעה—אָנזאָגן, אַז דער שבת קומט אָן, געווען אויך דער ממונה אויף דער קהלשער חופה מיט די שיינע דרענגלעך און געגאַנגען אויף אַלע בריתן און חתונות; אַ פערטער איז געווען אַ וואָכעדיקער חזן, וואָס האָט אָפּגעהיט צוזאַמען מיט די עשרה בטלנים אינדערפרי דעם „שמור לבקר״, דעם תהילים־זאָגן, געדאַווענט פאַרן עמוד און געזאָגט אַלע טאָג דעם שיר־היחוד.

צו זיי זיינען נאָך געווען צוויי הויפּט שמשים. איינער איז געווען אַ הויכער, אַ דאַרער מיט אַ פאַטריאַרכאַלישן פנים און אַ לאַנגער ווייסער באָרד; אין דער יוגנט געלערנט שחיטה ביי זיין פאָטער,—איז אָבער געווען אַ רך־לב, האָט ער זיך אָנגעזאָגט פון שחיטה און זייענדיק אַ גרויסער מליץ מיט אַ פיינעם כתב, איז ער געוואָרן גאָר אַ שרייבער און דערנאָך אַ שמש אין ווילנער גרויסער שול. זיין וואוינונג איז געווען אויף יידישע גאַס לעבן שולהויף. איז ער זיך געזעסן אַ גאַנצן טאָג אין שטוב און שטיל זיך געשאָקלט איבער דער גמרא; מער ניט אינדערפרי געגאַנגען דאַווענען אין שול, און ביינאַכט אויף תנאימס, אויף חתונות, און ווער ס׳האָט געדאַרפט אַ שיינעם מליצהדיקן נוסח אויף אַ מצבה, אויף אַ טאַפל אָדער אַ שלישית איינלייגן, פלעגט מען שוין קומען צו אים. די איבעריקע צייט איז ער אַלץ געזעסן און געלערנט, לא פסק פומא מגירסא און אַזוי לערנענדיק געשטאָרבן.

דער צווייטער הויפּט־שמש איז געווען נאָך אַ גרעסערער למדן; ער איז געווען אַ זעלטענער אַ שיינער, אַ הויכער, אַ ברייטער און מיט זיין פריש־געזונט פנים האָט ער עפּעס אויסגעזעען כמעט ביז די לעצטע טעג פון זיין לעבן ווי אַ שמשון הגבור. ער איז געווען אַ מוסמך נאָך פון גאון ר׳ בצלאל און איז געזעסן וויפיל צענדליק יאָרן אין פרישות, געלערנט און געוואַרט אויף רבנות. אַז ס׳האָט זיך אים קיין רבנות ניט געמאַכט, איז ער געוואָרן גאָר אַ חזן, ג׳ האָט אים געבענטשט מיט זייער אַ שיינעם קול און געקענט זייער פיין דאַווענען

פריער איז ער געווען חזן אין וויפיל שטעט—אין אָשמינע, שעדלעץ, פעטערבורג; אין ווילנע איז ער אָנגעקומען נאָך קופּערן; אַז מ׳איז געבליבן ימים־נוראים אָן אַ חזן, האָט מען אים אויסגעשריבן פאַר אַ ש״ץ אויף ימים־נוראים. ער האָט אָבער אַזוי שטאַרק אויסגענומען, אַז מ׳האָט אים שוין ניט אָפּגעלאָזן און איז געבליבן חזן שני און שטאָט־שמש.

זייער שיין איז ער געווען פרייטאָג־צונאַכט, בשעת ער פלעגט זיך אויס־

פּנים מיט זיין הויכן צעלענדער, מיט זיין לאַנגער זופיצע; ער האָט דאַמאָלסט מיט זיין הדרת פּנים די שול פאַרשיינט.

נאָך שענער איז געווען, בשעת ער פלעגט מיט זיין זיסער שטים און מיט זיינע דינע טרעלן זיך פאַרגיין עכט סקאַרבאָוועדיק מיכן גאַנצן יידישן חן אין א „ושמרו בני ישראל את השבת", אין א „צור ישראל", אָדער אַז ער פלעגט זאָגן די יוצרות פון די נאָך־יום־טובדיקע שבתים, מיטן מעלאַנכאָלישן פיינזינגערס שטייגער.

אָבער גאָר זעלטן שיין איז ער געווען אויף א יידישער שמחה, ווי א סיום הש״ס, א ברית, און איבערהויפּט אויף א חתונה, וואָס דאָרט האָט ער שוין געהאַט זיין הויפּט־עובדא, זיין בקביעותדיקע מצווה — חתן וכלה צו משמח זיין. דאַן פלעגט ער מאַכן א „קדושא רבא" און מיט א שטראַלנדיקן פּנים, פול מיט שמחה, פלעגט ער זינגען מיט זיין זיסן קול פאַרשיידענע ימים־נוראים־דיקע ניגונים, שמחת־תורהדיקע האָפּקעס, אויך פאַרשיידענע פאָלקס־און חסידי־שע ניגונים, אַז ס׳איז טאַקע געווען ממש ששון ושמחה.

אַזוי האָט זיך אָפּגעלעבט דער ווילנער שטאָט־שמש זיינע קרוב אַכציק יאָר.

אין מלחמה־צייט איז ער פּלוצלונג בלינד געוואָרן. ער האָט זיך זייער מצער געווען, וואָס ער קען שוין ניט ימים־נוראים דאַווענען פאַרן עמוד און פון גרויס צער טאַקע סאַמע פאַר ראש־השנה געשטאָרבן.

דער משגיח פון די עירובין.

דער משגיח פון די עירובין איז געווען א קליינינקער, א דאַרינקער יידעלע מיט א קליין בערדיל, א לעבעדיקער, קיינמאָל ניט גערעדט שטיל, נאָר תמיד געשריען אויף זיין הייזעריקן קולכל.

אין די יונגע יאָרן איז ער געווען א שניידער, א פּראָסטער ייד אפילו, אָבער זייער א פרומער; האָט זייער ליב געהאַט די תורה און אירע לער־נער, אפילו נייען האָט ער אויך ליב געהאַט, נאָר פאַר רבנים און לומדים.

דערווייל אַזוי איז ער באַקאַנט געוואָרן מיט די ווילנער גרעסטע רבנים; זיי האָבן אים ליב געקראָגן, און ער איז ביים עלטסטן פון זיי א משרת געוואָרן, אויך די איבעריקע רבנים באַדינט.

דער עלטסטער רב איז געווען דער ממונה אויף די מקוואות, עירובין א. אַז. וו. און ער איז דאָס ביי אים געווען דער משגיח, אכטונגגעגעבן, טאָ־מער האָט זיך וואו עס איז דער עירוב איבערגעריסן וכדומה.

אָפּזייענדיק ביים רב וויפיל צענדליק יאָרן, האָט ער זיך דאָס אַלץ

גוט אויסגעלערנט, אַז מ׳האָט זיך שוין אויף אים אַליין אין אַלץ פאַרלאָזן, און תמיד האָט מען געזעען דעם משגיח פון די עירובין לויפנדיק, איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן זיין שליחות, פאַרמאַטערט, פאַרשמייעט, דאָ טראָגנדיק א ־יעט, א דראָנג, א לחיים, דאָ א פּעקל דראָט, — אין אָקופּאַציע צייט — א פּעקל שטריק, וואָרים די דייטשן האָבן פאַרווערט דראָט. דאָ אויפרופנדיק אַן אספה וועגן כשרות, אַלע פרייטאָג קלעפּנדיק צעטלעך, אין וועלכע גאַסן מען מעג טראָגן און אין וועלכע מ׳טאָר ניט, אַלע יום־טוב קלעפּנדיק צעטלען מיט די דינים, כדי דער עולם זאָל וויסן ווי זיך נוהג צו זיין. איבערהויפּט האָט ער געהאַט א פולע אַרבעט אין מלחמה־צייט; אַלע ווייַלע אסיפות פון רבנים וועגן נייע גזרות, אַלע ווייַלע קלעפּן צעטלען וועגן גזרות, תעניתים, און זאָגן תהילים אין די קלויזן וכדומה.

אַזוי האָט זיך דער משגיח אָפּגעהאָרעוועט זיין גאַנצן לעבן, א גאַנצע וואָך אַרומגעלאָפן וועגן אסיפות, עירובין, מקוואות, און געקליבן נחת, אַז מ׳האָט אים גע־זאָגט, אַז ער ווייס שוין די אַלע דינים פון עירובין בעסער ווי אַנדערע רבנים און אויך דערפון, וואָס ער האָט דעם כבוד צו זיין נאָענט מיט די גרעסטע לייט.

ער האָט אויך געקליבן נחת פון שבת, פון זיין זינגען בהרחבתדיק דעם קאַפּיטל למנצח אין קבֿרנישער שול; (אויפן אשרי־תמימי־דרך האָט געהאַט א חזקה פון וויפיל יאָרן אַן אַנדער ייד, א שוסטער, וועלכער האָט עס געזאָגט מיט אַזאַ מאָדנעם האַרציקן ניגון און א הויכן קול, אַז ס׳האָט זיך אפילו אויך אויפן שולהויף יעדער וואָרט דייטלעך געהערט; ער איז אויך אין מלחמה־צייט פון הונגער געשטאָרבן), נאָר דער למנצח איז דאָס שוין געווען דעם משגיח פון די עירובין׳ס חזקה.

און אַזוי האָט זיך דער משגיח פון די עירובין אָפּגעלעבט זיין גאַנצן לעבן ביז דער אָקופּאַציע אין כבוד און גדולה, אָנגעגרייט תכריכים פון גוטע לייוונט, א מקום מיט א שיינער מצבה, פאַרשריבן זיך אין אייניקע חברות, מ׳זאָל זאָגן נאָך זיין טויט קדיש, אויך צו זיין יאָרצייט א. אַז. וו.

אַז ס׳איז אָבער אָנגעקומען די אָקופּאַציע, און די רבנים אַליין האָבן אויך שטאַרק געהונגערט, איז ער פון הונגער שוין גאָר קראַנק געוואָרן.

און אָפט האָט מען אים געזעען, זיצנדיק אויף די טרעפּלעך פון דער אַלטער קלויז טיף קרעכצנדיק אויף זיינע יסורים, און שטאַרק מתרעם זייענדיק זיך אויף שטאָט, וואָס האָט זיך גאָר פאַרגעסן אָן איר אַלטן טרייען משגיח פון די עירובין.

לאַנג איז אים אָבער ניט אויסגעקומען זיך צו מתרעם זיין: דער טויט האָט אַלע זיינע תרעומותן גיך פאַרענטפערט.

דער עלטסטער מורה-הוראה.

דער עלטסטער מורה=הוראה איז געווען אַ גריין=גרויער, אַ הויכער, אַ דאַרער, מיט אַ הייליק=געטלעך פּנים.

אין דער גאַנצער וועלט איז ער געווען מפורסם פאַר אַ גאון און אַ צדיק תמים, און אין גאַנץ שטאָט האָבן אַלע דערמאָנט זיין נאָמען תמיד מיט גרויס כבוד און ליבשאַפט.

ער האָט געהאַט אַפילו אַ ברודער, אַן עלטערער פון אים, און נאָך אַ גרעסערער גאון פון אים, נאָר יענער איז יונג געשטאָרבן, איז ער געבליבן דער עלטסטער מורה=הוראה אין ווילנע.

אין ווילנע איז דאָ אַ פולע רבנים, און יעדער הויפּט=רב האָט זיך זיין עובדא: ביי דעם — דין תורה'ס, ברית־הס שלישיתן; ביי דעם — כלל=ענינים, און ביי אים האָבן זיך קאָנצענטרירט די רעליגיעזע ענינים. ער איז געווען דער ממונה אויף די מקוואות, עירובין, גטין; צו אים איז מען געקומען פון גאַנץ שטאָט מיט שאלות פון כשר און טרייף; צו אים פלעגן אויך אָנקומען שאלות ותשובות פון דער גאַנצער וועלט פון די גרעסטע רבנים און קהלות; עס פלעגן קומען צו אים אויך פּרושים, בחורים פון אַלע ישיבות, און קיבוצים נאָך סמיכה, און פיל זיינען געקומען גאָר בעטן אַ ברכה צו פּרנסה, צו קינדער, וכדומה.

און דער אַלטיטשקער גאון איז זיך צענדליקער יאָרן אָפּגעזעסן אויף זיין צעבראָכענער קאַנאַפּקע אין גיטקע טויבעס זאַוואולאָק, אין אַן אַלטער חורבה=דיקער דירה; אַנטקעגן טיר איז ער געזעסן, קיינעם לאַנג וואַרטן ניט געלאָזן, און אַלעמען גלייך געענטפערט.

ער פלעגט כמעט ערגעץ ניט גיין, מער ניט ווי דאַוונען אין ר' שאולקעס קלויז אָדער אין קבריִשער שול, און דאָרט תמיד לעם טיר אין אַ ווינקעלע געשטאַנען, מיטן פּנים צום וואַנט און מיט גרויס דביקות געדאַוונט. וויפיל שעה פלעגט דויערן זיין דאַוונען! מען פלעגט אים אויך אָפט טרעפן 9—10 ביינאַכט ווינטער אין די גרעסטע פרעסט אין ווילנער פּאָלוש מעריב דאַוונענדיק, און נאָכן דאַוונען שוין ווייטער אויף זיין אַלטער קאַנאַפּקע מיט דער געגזענער פּעדערן אין האַנט, און געשריבן זיינע סמיכות, זיינע חיבורים, זיינע תשובות. אַזוי האָט ער אָפּגעשריבן צענדליקער יאָרן און זייער אָפט ווינטערדיקע גאַנצע נעכט ביזן גרויסן טאָג אַריין.

פאַרשריבן זיינען אַפילו אויך די גליונות פון זיינע אַלע ספרים אין זיין גרויסער ביבליאָטעק; ער האָט הגהות אויף זיי געמאַכט, און אומעטום קען מען דאָרט לייענען זיין דיקן לענגלעכן כתב.

ער איז געווען די צירונג פון ווילנע; זי האָט זיך מיט אים געגרייסט; איז געקומען ד"ר הערצל, האָט מענאים דעם גרויסן גאון מכבד געווען מקבל=פּנים זיין דעם גרויסן מנהיג מיט זיין ברכת=כהן, וואָרים ער איז אויך אַ כהן געווען. און אַז ס'איז דורכגעפאָרן דער קיסר ניקאָלאַי, האָט מען אים אויך

געשיקט דעם גרויזאַמען הערשער אַ ספר=תורה דערלאַנגען, זיין צאָרן צו שטילן.

דריי נעכט האָט אַפילו דער גרויסער צדיק ניט געשלאָפן פון גרויס פּחד פאַרן גרויזאַמען קיסר, אָבער ניט ווייניקער פּחד האָט אויך דער בלוטיקער הערשער פון קישינעוו געהאַט, אַז ער האָט דערזעען דעם הייליקן פּנים פון גרויסן צדיק, אָנגעטאָן אין זיינע טייערע מלבושים, אין אַ נייער אַטלעסענער זופּיצע, מיט אַ נייער שטריימעלע; ווי אַ מלאך אלקים האָט ער דאַן אויסגעזעען, און אַ פּחד איז דעם קיסר באַפאַלן: אַ גאַנצן וועג פאָרנדיק האָט ער דעם ווילנער גובערנאַטאָר אַלץ געפרעגט: „ווער איז ער, דער הייליקער? וואָס איז זיין אַרבעט?“.

שיין איז געווען, אַז מ'האָט אים צו דער תורה אויפגערופן, און לויט זיין מנהג האָט ער דאַן מיט זיין שיינעם דביקותדיקן קול אַליין אין דער תורה געלייענט.

שיין זיינען אויך געווען זיינע שבתים, מיט זיינע יום=טובים, וועלכע ער פלעגט מיט אַ באַזונדער התלהבות מקבל זיין. — זיין פּנים האָט דעמאָלט געשטראַלט פון גרויס שמחה; זיינע איידימס די רבנים, אויך פיל פון די גרויסע לייט פון ווילנע פלעגן אים קומען גוט יום=טוב ביטן, און מען פלעגט אַ גאַנצן טאָג פאַרברענגען אין תורה; ער פלעגט אויך דאַן בשעת חדווה, זינגען מאָדנע שיינע ניגונים, וועלכע ער האָט מקבל געווען בירושה פון זיינע זיידעס און עלטערזיידעס.

אַזוי האָט זיך אָפּגעלעבט דער ווילנער עלטסטער מורה=הוראה זיינע פינף און זיבעציק יאָר, אַפילו אין נויט און דחקות, אָבער עטלעכע גוטע איידימס און אַ זון אין ווילנע רבנים געלאָזן.

אין ווילנע איז דאָ נאָך אַפולע רבנים, צווישן זיי גאָר גרויסע, וואָס זייער נאָמען קלינגט אין דער גאַנצער וועלט.

אָבער אַזאַ צדיק=תמים ווי ער, איז אין ווילנע ניט פאַרבליבן;

בילדער פון שרעקלעכע טעג.

די וואונדער-קינדער.

דער גרויזאמער הונגער אין יאָר **1917** אין ווילנע האָט קיינעם ניט דורכגעלאָזט; אַלע האָבן געזוכט מיטלען, געראַנגלט זיך מיטן הונגער-טויט. פון די אַלע מיטלען און ראַנגלענישן זיינען אויך וואונדער-קינדער אויסגעוואַקסען. אַ פּאָר פון זיי, וויל איך דאָ פאַרצייכענען.

אויף יידישער גאַס אויף אַ פערטן גאָרן וואוינט אַ רב, אַ פרומער ייד, אַ גרויסער למדן, אַ רבי אין וויפילע חברות, אָבער אַ בעל-מטופל מיט קליינע קינדערלעך ווי בעבעלעך, — זיצן זיי אַלע און פייניקן זיך פון דחקות און נויט.

נאָך אין אַ גאַס זיצט אַ פרומער ייד אַ שמש, אויף מלחמה געווען, די לעצטע קישנס פאַרזעצט און אין אייגענעם „שינעל" אָן שעטנז געגייט, ניט געגעסן פון קעסל און געהונגערט. קומענדיק פון מלחמה אַהיים, ווידער געהונגערט ער און די גאַנצע פאַמיליע.

אויפן שולהויף אין אַ קלויז זיינען געזעסן פיל בחורים, אַנטרונענע, אַרויסגעטריבענע פון וויפיל שטעט און געגנטן, גרויסע וואווילערנער, אידעאַליסטן, וואָס זיינען זיך מוסר-נפש פאַר דער תורה, דעם ווילנער בית-עולם אַן אייגענע שורה פון **17** הונגער-קרבנות געשענקט, די איבערגעבליבענע דאָך ווייטער געהונגערט, און ווידער **18** שעה אין מעת-לעת געלערנט.

די אַלע הונגעריקע האָבן זיך צוזאַמענגערעדט, די בחורים זיינען דאָס געווען אונטערנעמער און אַ שבת פון וואונדער-קינדער צוגעגרייט.

דער רבי האָט געהאַט אַ קליין ייִנגעלע מיט אַ שיין קולכעלע, און געקענט „חזנות"; דער שמש האָט געהאַט אַ קליין ייִנגעלע מיט אַ שיין קולכעלע, און געקענט „קריאה"; ווען ניט דער הונגער, וואָלטן זיי זיך אפשר ביי דער גמרא אויסגעזונגען און יוצא, אָבער דער הונגער...

און אויפן שולהויף האָבן זיך אַמאָל דאָנערשטאָג **1917** באַוויזן גרויסע מודעות מיט גרויסע ווערטער, אַז עס וועט אַ שבת פון וואונדער-קינדער זיין: איינער וועט דאַוונען, דער אַנדערער וועט לייענען, די געלט וועט גיין לטובת דעם „קיבוץ פון וואווילערנער".

פרייטאָג-צונאַכט, אין דער צייט, וואָס אין דאָס רויב קלויזן, אַזוי ווי אין די הייזער, איז דאַן געווען חושך-פינסטער, מ'האָט מיטן דאַוונען זיך אונטערגעאיילט, אין דער פינסטער אויף די וויקע-ברויט „קידוש" געמאַכט, און אין דער פינסטער תיכף שלאָפן געגאַנגען, — איז דאָ אין קלויז אַ מחיה-נפשות געווען, שיין, ליכטיק! עס האָט זיך געפילט דער עונג-שבת, דער טעם גן-עדן, און אַלע וואַרטן אויפן חזן מיט אומגעדולד.

מיט אַמאָל — אַ קליין ייִנגעלע פון אַ יאָר **10**, זעט אויס ווי פון פינף, שטעלט זיך אויף אַ בענקעלע, מיט אַ קליין טליתל און אַ קליין יאַרמעלקע, אַ הונגעריקער, אַ בלאַסינקער, נאָר מיט אַ פּאָר שוואַרצע טיפע גלאַנציקע אייגעלעך, וועלכע פינקלען און קוקן ווייט—ווייט...

דער קליינינקער שטערנדל קנייטשט זיך פון מחשבות, און פון קליינינקען מיילכעלע קייקלען זיך פערלדיקע ווערטער, פול מיט זיסע געזאַנגען און טיפע רעיונות פון השתפכות הנפש, פון באַגייסטערונג. דאָס ייִנגעלע איז אינגאַנצן פאַרגאַפט, פאַרזונקען אין זיינע געדאַנקען, און דער גאַנצער עולם שטייט מיט אָפענע מיילער באַצויבערט, פאַרוואונדערט, פאַרקוקט אויף אים, פול מיט התפעלות.

אין גאַס האָט שוין לאַנג די גאַנצע לבנה אַרויסגעשיינט, און דער חזנדל דאַוונט נאָך, און וואָס מער ער דאַוונט, אַלץ מיט מער מאַגנעט, מיט מער צויבער ציט ער די הערצער, ציט ער די נשמות, אַז ס'דוכט זיך גאָר עפּעס ווי אַ הימליש געזאַנג פון אַ קליין מלאכל...

אויף מאָרגן דער „שחרית" — שוין ניט אַזוי, עס האָט געפעלט עפּעס דער צויבער, דער גלאַנץ, דערפאַר אָבער איז געווען מאָדנע שיין די „קריאה" פון אַנדערן וואונדער-קינד; מ'האָט דאַן ערשט אָנגעהויבן פילן די זיסע טענער, די מתיקותדיקע קלאַנגען פון די נגינות, פון די טעמים.

און אַז ס'איז געקומען צו דער „הפטרה", האָבן אַלע נאָז און אויערן אָנגעשטעלט, ס'איז געוואָרן שטיל, און דער זיסער קולכל פון קליינעם בעל-קריאהלע מיטן קליינעם טליתל און יאַרמעלקע האָט זיך פונאַנדערגעגאָסן איבער דער גאַנצער שול און אַרומגענומען דעם עולם מיט געפילן פון התפעלות.

צו „מוסף" איז דער „חזנדל" ווידער צו זיך געקומען, און אַוועקגעגעבן אַ „מוסף" מיט כלערליי שטייגערס, טרעלן פון טיפסטער באַגייסטערונג און מתיקות ביז כלות הנפש...

דער עולם איז געווען אויסער זיך פאַר התפעלות, און האָט געשריען אין איין קול „דאָס זיינען טאַקע וואונדער-קינדער!".

און די וואונדער-קינדערלעך זיצען נאָך עד-היום ערגעץ-וואו ביים רב'ן און ביים שמש און ליידן נויט און הונגער!.

חנה מיט אירע זיבן קינדער.

צום ערשטן מאָל האָב איך חנהן דערזעען איינמאָל שבת זיצנדיק אויפן שול-הויף אויף די טרעפּלעך פון גאונס קלויז; אויף אירע הענט האָט זי געהאַלטן א יאָריק קינד דאַר ווי אַ שטרוי, וואָס האָט געטשאַמקעט איר דאַרע ברוסט; הינטער איר איז געשטאַנען איר מאַן און אַ מחנה קינדערלעך, אַלע הויט און ביינער מיט בלאָע פּנימלעך, מיט אויסגעשטאַרצעטע אומעטיקע אויגעלעך און אויסגעצויגענע נעזעלעך.

זיי זיינען אַלע געשטאַנען שטילערהייט, נאָר חנה האָט געשריען ווי ניט מיט איר קול!.

— זעט מיין אומגליק! אין שטוב האָב איך שוין מער ניט געקענט איינזיצן, צוזעען ווי זיי גייען אויס פאַר מיינע אויגן, בין איך אויפן גאַס אַרויס, אפשר וועט ווער רחמנות האָבן.

— גיט אַ שטיקעלע ברויט! ראַטעוועט אונז פון טויט!.

— זעט נאָך זיינע דאַרע הענטעלעך! זעט, ווי דאָס קינד זויגט מיין בלוט!.

און שטראָמען טרערן האָבן זיך געגאָסן פון אירע אויגן, אַז ס'האָט פאַרנומען ביים האַרצן און אַלע האָבן מיטגעוויינט.

דערווייל האָט מען זיי אַ פאָר כזיתן ברויט געבראַכט, ביי די איינוואוינער פון יידישע גאַס האָט מען מער ניט געקענט געפינען, און די קינדערלעך זיינען דעם ביסן ברויט ווי הונגעריקע וועלפעלעך באַפאַלן.

פאַר דער מלחמה פלעגט חנה טראָגן געבעק אין רייכע הייזער, און דער מאַן איז געווען אַ סטאָליער, האָבן זיי זיך געלעבט בעל-הבתיש; אינמיטן איז אָבער אָנגעקומען די מלחמה, דערנאָך די אַכזריותדיקע אָקופּאַציע, און פאַר חנהן זיינען זייער פינסטערע טעג אָנגעקומען; די סטאָליערײַ האָט אין גאַנצן אויפגעהערט, אויך די געבעק איז שוין לאַנג פאַרשוואונדן, אַז מ'האָט שוין אפילו זייערע נעמען פאַרגעסן; בעטן האָבן זיי זיך געשעמט, האָבן זיי פריער די שטוב-זאַכן אויספאַרקויפט, און אַז ס'איז שוין ניט געווען וואָס צו פאַרקויפן, איז מען געזעסן און געהונגערט.

דערווייל האָט מען דעם מאַן אַלס ליידיקגייער גאָר אויף צוואַנג-אַרבעט פון שטוב אַוועקגעשלעפט, איז זי דאָ מיט די קינדערלעך אויסגעגאַנגען פון הונגער און קעלט, און ער דאָרט ערגעץ-וואו אין דעם וויסטעניש זיך געמאַטערט פון הונגער און פיין.

אַז די אָקופּאַנטן האָבן שוין ווי פּיאַווקעס דעם גאַנצן מאַרך און בלוט פון איר מאַן אויסגעזויגן, האָבן זיי אים אָפּגעלאָזן. שוואַך און קראַנק, נאַקעט און באָרוועס איז ער אַהיים געקומען; אפילו די הילצערנע שיך זייערע האָבן זיי ביי אים פון די פיס אַראָפּגענומען, זיינען זיי אַלע צוזאַמען געזעסן און געהונגערט, געהונגערט טעג און וואָכן, ביז וואַנעט דער הונגער האָט זיי אויפן גאַס אַרויסגעטריבן.

אין אַ צייט אַרום האָב איך אין קברנישע שול צווישן די איבעריקע אָרימעלייט חנהס מאַן נאָכאַמאָל באַגעגנט; ער איז נאָך בלאַסער און דאַרער געוואָרן, הויט און ביינער. אויך חנהן האָב איך נאָכאַמאָל אָנגעטראָפן זיצנדיק אין גאַס, אָבער זי האָט שוין מער ניט געשריען, ניט געליאַרעמט, שוין מער קיין כוח ניט געהאַט; איז זי געזעסן שטיל, געקוקט אומעטיק, פאַרצאָגט.

אויך איר מחנה קינדערלעך איז עפּעס קלענער געוואָרן, מער ווי דריי האָט זיך שוין ניט געזעען; די איבעריקע פיר זיינען פון הונגער געשטאָרבן!.

פון נאָוויגאָראָד.

נאָוויגאָראָד איז דער ווינקל פון ווילנער דלות, דער טאָל פון געדריקטע און פאַרוואָגלטע, דער אינזל פון בלוט און טרערן. דאָס איז עס געווען אַלע מאָל, אַפילו בעת אין ווילנע איז אַלץ געגאַנגען כשורה. ווי זעט אָבער נאָוויגאָראָד אויס איצטער, אין אָקופּאַציע-צייט, ווען גאַנץ ווילנע איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ שטילן בית-עולם און ס'בלאָנקען זיך אַרום מער ניט שאָטנס פון מענטשן? און איך בין אַוועק אַהינצו.

די מיידעלעך.

עס שטייט אַ קופּקע מענטשן, און אין דער מיט — אַ קליין מיידעלע, די הענט פאַרבראָכן ווי אַ גרויסע, מיט אַ רחמנות-פּנימל, וויינט ביטער און רעדט מיט טרערן:

— וואָס וועלן איצט עסן מיינע קליינע שוועסטערלעך און די קראַנקע מוטער?.

און אירע אייגעלעך האָבן אַראָפּגעקוקט אויף די שערבלעך פון אַ ליימענעם טאָפּ מיט די צעגאָסענע וויקע-זופּ. און גלייך זיינען אָנגעלאָפן פּיצעלעך קינדערלעך, מיט באָרוועסע פיסלעך און צעריסענע הייזלעך, מיט אויסגעדאַרטע פּנימלעך, פאַרהונגערטע, פאַרחלשטע און האָבן גענומען מיט חשק, אַזוי ווי פייגעלעך, קלייבן אַ קערנדל נאָך אַ קערנדל, און די מיידעלע יאָמערט און וויינט, אַז עס רייסט אויס דאָס האַרץ. פון קופּקעלע איז צונויפגעזאַמלט געוואָרן עטלעכע פעניגן, דאָס האָבן די נאָוויגאָראָדער אפשר דאָס לעצטע אַוועקגעגעבן, און די מיידעלע איז אַוועק וויינענדיקערהייט...

די מתים.

ווייטער אַביסל שטייען עטלעכע צלטע ,ווייבער, ברעכן מיט די הענט און ריידן שטיל, מיט אַראָפּגעלאָזענע קעפּ.

אַ ייד איז געלעגן עלנט, איינער אַליין. ניט מ'האָט געוואוסט, ווען ער איז קראַנק געוואָרן, ניט מ'האָט געוואוסט, ווען ער איז געשטאָרבן; שוין גע-

וויס פיר טעג ווי ער ליגט אויפן בעט אַזוי ווי איינגעשלאָפן, ניט אָפּגעהייבן, ניט קיין ליכט, ניט קיין תהילים=זאָגער...

געווען פריער אַ בעל=הבית מיט אַ ווייב און קינדער, מיט אַ שטוב און אַ שפּאַן; צום סוף די קינדער אויף מלחמה פאַרטריבן, דעם שפּאַן רעקוויזירט, די ווייב פון צער געשטאָרבן, און אַליין אויף דער עלטער אַ בעטלער געוואָרן; איינגעוויקלט אין שמאַטעס איז ער אויף זוואָלגע גאַס געשטאַנען, אָנגעשפּאַרט אָן אַ וואַנט, און שטום ווי די וואַנט. בעטן האָט ער זיך געשעמט, איז ער אַזוי געשטאַנען, ביז ער איז געשוואָלן געוואָרן און געשטאָרבן, און ליגט איצט נעבעך ווי אַ געפּגרטע בהמה, — זאָל דער וואָס אין הימל ניט שטראָפן פאַר די ייִד!...

און דאָרטן האַלט מען שוין בפּיון אַ קינד פון זונטאָג אָן, ביז מיטוואָך האַלט מען דאָס, כּדי דעם צעטל ברויט פאַר אים צו באַקומען, דערנאָך ערשט מקבר זיין. אַזאַ שיין קינד, אַזוי טייער געהאַלטן, אַזוי ליב געהאַט, געלערנט און געכאָוועט, און זיי זיינען אויך פריער פיינע בעלי=בתּים געווען, געפירט געשעפטן, גמסחורט און צום סוף... זאָל ער נאָר זיי ניט שטראָפן...

— געוויס וועט ער זיי ניט שטראָפן, — רופט זיך אָפּ די צווייטע, — עס וועט דאָך דערוויל פאַר די איבעריקע נפשותליעך מיט אַביסן ברויט מערער זיין; די ווייבער האָבן זיך פונאַנדערגעוויינט...

די מלחמה.

ווייטער אַביסעלע הער איך, ווי פון אַן איינגעפאַלענער שטיבעלע שרייט מען; קינדערשע און עלטערע שטימען מישן זיך צוזאַמען, געשרייען פון טרערן מיט בייזע קללות און תּחנונים רייסן זיך אַרויס בייגאַנד. איבער אַ כּזית וויקעברויט ראַנגלט זיך אַ מוטער מיט קינדערלעך. די פּנימלעך זיינען רויט, די אייגעלעך גלאַנצן פון כּעס און הונגער. די מוטער האָט גובר געווען, וואַרפט דעם ביסן ברויט אין מויל אַריין, און שרייט מיט אַ פולן מויל:

— אכזרים! גזלנים! איר האָט גאָר קיין רחמנות ניט אויף אייער אייגענע מאַמען! איר וועט דאָך דאָרט אין קינדערהיים עפּעס קריגן, און איך שוין אַ טאָג מיט אַ נאַכט ניט געגעסן און דאָס קינד ציט, און ציט בייסט די דאַרע ברוסט...

די דייטשלעך.

נאָך אַ ביסעלע ווייטער שטייען אַ פּאָר אויסגעדאַרטע יידענעס מיט בלויע ליפּן און שטאַרע אויגן, פאַרדאַגהטע, פאַרחושכטע, און טענהן: — פון די וויקע=זופּ — זאָגט איינע מיט אַ תּחינות=ניגון, — ווערט דער בויך אָנגעבלאָזן, פול, די קאָפּ שיכור, דול, און דער מאָגן ווייס גאָר ניט, פון וואָס צו זאָגן, אין די אויגן איז פינסטער, און די האַרץ איז פּוסט, און ציִיט זעכציק מאָל אין אַ שעה, און פיר און צוואַנציק מאָל זעכציק אין אַ מעת=לעת, ציט אָזש צום חלשן...

— אָט יענער איז גוט, ביי איר אין שטיבעלע איז ריין, אויסגעשאָטן מיט זאַמד, די מיידעלע אויסגעפּוצט, און דער דייטשל ברענגט מכּל טוב...

— איך בין איר גאָר ניט מקנא, — זאָגט די אַנדערע, — דער טאַטע אויף מלחמה, די קינדער אויף צוואַנג=אַרבעט, האָבן נעבעך גענוג געהונגערט און געהונגערט, האָט זיי דער אייבערשטער צוגעשיקט, און ער קומט און רעדט; רעדט ער — פאַרשטייען זיי ניט, ריידן זיי — פאַרשטייט ער ניט, אַבי אָבער ער קומט אַלע זונטאָג און ברענגט, אַז עס קלעקט אויף אַ גאַנצע וואָך.

— אַזאַ גליק, — דערציילט זי ווייטער, — האָט אויך דאָ געטראָפן די צוויי ברידערלעך: די צוויי ברידערלעך זיינען געווען איינער פינף יאָר, דער אַנדערער זיבן יאָר; זיי זיינען געווען לעבעדיקע יתומים, דער פאָטער אויף מלחמה און די מוטער אַ געוועזענע בעל=הביתטע, איז נעבעך אין די רעכטע פרעסטלעך באַרוועסערהייט אַנטלאָפן, אין אַ קליין שטעטל אַנטרונען געוואָרן, ניט קענענדיק מער צוזען דעם צער פון די קליינע קינדערלעך, וועלכע זיינען אויסגעגאַנגען פאַר אירע אויגן.

די קינדערלעך זיינען דאַן וויינענדיקערהייט אַוועק צום זיידן. דער זיידע, אַ קראַנקער, אַ געליימטער אין שכנות ביי איינעם אין אַ קאַמערל, איז אַליין אויך אויסגעגאַנגען פון הונגער. דערזעענדיק די אייניקלעך, האָט ער זיך פונאַנדערגעוויינט, און זיי אין קלויז געשיקט, אפשר וועט ווער דאָרט אויף זיי רחמנות האָבן; האָבן זיך די קינדערלעך ווידער גענומען פאַר די הענטלעך, און געגאַנגען ווייטער וויינענדיקערהייט אין די צעריסענע שיכעלעך, אָן מאַנטעלעך, ציטערנדיק פון קעלט, און חלשנדיק פון הונגער, אין קלויז אַריין, געזעצט זיך דאָרט אויף אַ באַנק, ווי צו בעטן האָבן זיי גאָרניט געוואוסט, און אַנטקעגן האָט דעמאָלסט קיינער ניט געטראָגן, בעטער איז אָן זיי אויך געווען אַריבער און אַריבער, זיינען זיי געזעסן און ווייטער געהונגערט. דער קלענערער האָט געוויינט, האָט אים דער עלטערער איינגענומען אַזוי ווי אַ מוטער מיט גוטע רייד, און אַליין אַרויס אויפן גאַס. דערזעען די באַקעלעך, האָט ער זיך שוין מער ניט געקענט איינהאַלטן, און שטילינקערהייט אַראָפּגעכאַפּט איינע און געבראַכט דעם ברודערל.

נעכטיקן האָבן זיי גענעכטיקט, וואו ס'האָט זיך געמאַכט — הייַנט אין דער קלויז, מאָרגן אין אַן אַנדער קלויז.

מיט דער צייט האָט ער זיך אפילו אויסגעלערנט בעטן, און די ערשטע צייט טאַקע געמאַכט היבשע פּעניגן. אַז מ'האָט דערזען עפּעס ווי אַ קינד פירט נאָך אַ קינד,ביידע מיט קלוגינקע אייגעלעך, וועלכע קוקן אַרויס פון אויסגעמאַגערטע פּנימלעך, און שטעלן אויס דאַרע הענטלעך — האָט זיך דערוועקט

ביי אלעמען דער רחמנות, און מ'האָט זיי גערן געגעבן. פאַר די געלט האָט ער שוין געדונגען אַ נאַכטלעבער, אויך דעם זיידן אָפּט געבראַכט פעניגן.

אינגיכן אָבער האָט מען זיך צו זיי צוגעוווינט. עס זיינען דערווייל אויך צוגעקומען נייעינקע, נאָך אַ פּאָר טוץ אַזוינע און מ'האָט זיי אויפגעהערט צו געבן. דאַן האָט ער ווידער אָנגעהויבן כאַפּן: די באַבקע־הענדלערקעס האָבן אפילו אַ פּאָר מאָל ביים האַנט אים געכאַפּט, נאָר אויף אים עפּעס רחמנות באַקומען, און מער ניט ווי אָנגעשריען; אַגב איז דער כאַפּן דאַן געווען גאָר אַ געוויינטלעכע זאַך, די הונגעריקע פלעגן אַראָפּכאַפּן אַ באַבקעלע און אַנטלויפן, און די אָרימע הענדלערקעס פלעגן זיי נעבעך מיטפילן, און אָפט מאַכן זיך אפילו ניט ווויסנדיק.

מאַכט זיך איינמאָל, אַז עפּעס אַ דייטשל האָט באַמערקט, ווי דער יינגעלע האָט אַרויסגעכאַפּט, האָט ער אים נאָכגעשפּירט איין טאָג, נאָך אַ טאָג זעענדיק, ווי ער גיט אַלץ אַוועק דעם ברודערל מיט אַזאַ רחמנות און ליבשאַפט, האָט עס אים גענומען ביים האַרצן, און זיי געקויפט שיכעלעך מיט מאַנטעלעך, געפירט אין מרחץ און אין אַ קינדערהיים זיי אַריינגעבראַכט.

— פון דאַן אָן, דערציילט מיר די ערשטע, — האָב איך זיי שוין מער ניט געזעען אַרומבלאָנקענדיק ווי בלודנע שעפּסעלעך, זיי זיינען שוין באַזאָרגט מיט עסן און לערנען און זיינען גליקלעך!

— מסתמא איז דאָס געווען גאָר פאַרשטעלטע דייטשלעך! רופט זיך אָפּ די אַנדערע.

לוויות.

אַ לאַנגע צייט האָב איך געוואוינט לעם זאַרעטשער בריק, דורך וועלכן מען פירט די מתים צום בית־עולם.

לויטן דין האָב איך די מתים מלווה געווען, אָבער נאָר פון ווייטן געגאַנגען, מחמת גזרה פון די דייטשן.

לוויות איז דאַן געווען אַ סך. כמעט אַלע רגע פלעגט מען פירן מתים פון הונגער, מתים פון מגפות, אויף בית־עולם־עגלות, אויף קאַרעטקעס פון פאַסאַזשירן, אויף קאַרעס פון משא, וויפיל מתים צוזאַמען.

איינמאָל האָב איך באַגעגנט אַ לוויה גאָר אָן מלווים, פרעג איך דעם פירער, ווער איז דער מת?

— צוויי מתים פיר איך, — ענטפערט ער, — אַן אַלמנה מיט איר זון.

די אַלמנה איז געווען האַלב־משוגע און האָט געהאַט אַ זון אויך האַלב משוגע.

זיי האָבן זיך געשפייזט פון קליינע נדבות. דער זון האָט געבעטן נדבות אין מאַנסבילשער שול פון גמש"א און די מוטער אין עזרת־נשים. און שטענדיק נאָכן דאַווענען, גייענדיק אַ היים און מאַכנדיק דעם חשבון פון די נדבות, פלעגן

זיי זיך קריגן, שרייען, און די קינדער פלעגן זיך מיט זיי רייצן און רופן „משוגעים".

זייער דירה איז געווען אויף יידישער גאַס אין ר' לייב־לייזערס הויף, ערגעץ אין אַ שטאַל לעם מיסטקאַסטן, אָן אַ טיש אָן אַ באַנק, געוואַלגערט זיך אויפן פאָדלאָגע און אַזוי געלעבט ביז דער אָקופּאַציע.

אַז ס'איז געקומען די אָקופּאַציע מיט אירע מוראדיקע שרעק און גרויסע צרות, האָבן אויך בעלי־בתים זיך געמאַטערט פון הונגער און געציטערט פון קעלט. זיי האָבן געהונגערט טעג, געהונגערט וואָכן ביז דער הונגער האָט זיי איינגאַנצן דערשלאָגן. פריער האָבן זיי זיך נאָך אפילו געשעמט און געבעטן גוטע מענטשן בסוד אויפן אויער אויפקלייבן פאַר זיי אַ ביסל געלט, נאָר אַז די גוטע זיינען געוואָרן שלעכטע, האָבן זיי שוין פון נויט אַליין אַ האַנט אויסגעשטרעקט.

דאַן איז פאַר די שטענדיקע אָרימעלייט, פאַר די אָרימעלייט פון אַ גאַנץ יאָר, אָנגעקומען זייער ביטערע צייטן; אויף זיי האָט מען גאָר ניט אַכטונג געגעבן און מיט זיי זיך נאָך אומברחמנותדיק באַגאַנגען.

אַלע אָרימעלייט האָבן דאַמאָלסט געהונגערט, געשוואָלן געוואָרן און גיך געשטאָרבן, ביז וואַנעט עס איז פון זיי גאָר ווייניק געבליבן. זיי זיינען געשטאָרבן אין די קלויזן, געלעגן אויף די גאַסן, מ'האָט זיי אויך געפונען אין די בתי־כסאות; אויך די אַלמנה מיטן זון האָבן לאַנג געהונגערט, געהונגערט ביי טאָג, געהונגערט ביינאַכט, ביז דער זון איז קראַנק געוואָרן. פלעגט די אַלמנה גיין אין יידישע גאַס וויינען מיט טרערן און בעטן אין דער שטיל: גיט אַ באַבקעלע פאַר מיין גוססן זון, ער גייט אויס פון הונגער.

די אָרימע ווייבער, די באַבקע־הענדלערקעס, וואָס פלעגן אַליין אויך לייד הונגער, פלעגן דאָך רחמנות האָבן און געבן פאַרן זון. די אַלמנה אַליין אָבער האָט געהונגערט און געהונגערט, ביז וואַנעט זי איז אויך קראַנק געוואָרן. זיינען זיי שוין ביידע געלעגן געשוואָלן פון הונגער און פאַרפראָרן פון קעלט, און קיינער האָט ניט געפרעגט, קיינער האָט ניט געקוקט, ווייל די שכנים פון ר' לייב־לייזערס הויף האָבן אויך ניט געהאַט קיין ברויט צום עסן און קיין האָלץ צום הייצן. צום סוף האָט מען צופעליק געפונען די אַלמנה נאָך גוססנדיק.

און דאַן, אַ רגע פאַר יציאת־נשמה, האָט זי זיך פלוצלונג מיטן גאַנצן גוף באַוועגט, מיט די לעצטע כוחות צום זון צוגעפויזעט און געקושט, געהאַלזט, דעם קערפּער פון איר זון, ביי וועלכן די פינגער פון די הענט און די פינגער פון די פיס זיינען שוין לאַנג פון מויזישע ציין צעגריזשעט געווען...

נאך א לוויה האב איך באגעגנט.

נאכן ארון פון ווייטן איז געגאנגען א פרוי און אויף אירע הענט א לויכטיק שיין קינד, נאר דאר ווי א שטרוי, הויט און ביינער. ארום איר אפולע וויבער גייען און וויינען און זאמלען נדבות.

— ווער איז די טויטע? פרעג איך בײַ דער לעצטער פרוי.

— א שוסטערס א פרוי. איר מאן האט מען צוגענומען אויף מלחמה. זי איז דאן געווען מעוברת און האט געבארן א טאכטער. דאס איז עס דאס שיינע לויכטיקע קינד.

פון הונגער און נויט האט די מוטער פריער אלע שטוב־זאכן פארקויפט. אז זי האט שוין אלץ אויספארקויפט, האט זי אנגעהויבן צו גיין מיטן קינד אויף די הענט פון חברה צו חברה, פון אנשטאלט צו אנשטאלט בעטן הילף, בעטן שטיצע, נאר די שטיצע האט ניט געקלעקט, און האט זיך אלץ געמא־טערט פון הונגער, דחקות און נויט. באלד איז זי גאר קראנק געווארן און האט זיך געלייגט צו בעט, האט זי שוין דערווייל די ווייניקע שטיצע אויך ניט באקומען; איז זי געלעגן מיטן קינד הונגעריק און דארשטיק, און האט גע־קרעכצט און געוויינט.

איר וואוינונג איז געווען אין א שמוציקן פארלאזענעם הויף. דער בעל־הבית איז אנטלאפן מיט די רוסן, אויך די שכנים זיינען זיך צעלאפן איינע נאך די אנדערע פאר מורא פון „דעזינפעקציע”. איז מער ניט געבליבן ווי זי מיט אן אלטער אלמנה, וואס גייט איבער די הייזער.

די אלמנה האט זייער רחמנות געהאט אויף דער ארימער פרוי און גע־טיילט איר ברויט און האלץ, מיטן קינד זיך געשפילט, אויך איר אליין געטרייסט.

פלוצלונג איז ארויס א גזרה: אלע ארימעלייט אין תפיסה אריינזעצן און אוועקשיקן מחוץ למחנה. האט מען די אלמנה אויך אריינגעזעצט אין תפיסה. איז געזעסן די אלמנה און האט געוויינט, נאר ניט אויף איר אייגענעם גורל האט זי געוויינט, נאר אויפן גורל פון דער קראנקער פרוי מיטן הונגעריקן קינד.

די קראנקע האט געווארט א טאג, געווארט צוויי טעג, געקרעכצט און דאס קינד האט געזויגן און געוויינט.

קיין מילך איז שוין אין ברוסט לאנג ניטא, קיין בלוט אויך ניט!. האט דאס קינד געשריען און געוויינט, ביז וואנעט מענטשן האבן דער־הערט, זיינען זיי זיך צונויפגעלאפן און געפונען, אז דאס קינד זויגט די ברוסט פון איר טויטער מוטער!...

ווילנע 1918.

ווילנער קלויזן, די יידישע גאס און דער שול-הויף.

פון חייקל לונסקי.

פארלאג פון דעם פאראיין פון די יידישע ליטעראטן און זשורנאליסטן אין ווילנע.

תרפ — ווילנע — 1920

ווילנער קלויזן, די יידישע גאַס*) און דער שול־הויף.

(פריהער און אין דער מלחמה־צייט).

אין ווילנא זיינען פאַרהאַן מעהר ווי הונדערט קלויזען. יעדע בראַנזשע האָט זיך איהר קלויז, למשל: קלויז פון איינבינדער, בעלי־עגלות, בראָנזשניקעס, בלעכער, גלעזער, גאַלאַנטעריי־קרעמער, דרוקער, האָלץ־זעגער, היטעל־קירזנער, פוטער־קירזנער, וואַסער־טרעגער, ווייסע בעקער, שוואַרצע בעקער, טאַנדעטניקעס, טאָקאַרעס, כלי־זמרים, לעדער־אַרבייטער, מאַליאַרעס, סטאָליאַרעס, פישער, פעל־קרעמער, קוימענקערער, קצבים, קרעמער־בע"ב, קרעמער אָנגעשטעלטע, שוסטער, שניידער־מייסטער, שניידער־פּאָדמייסטער, שמוקלער (די חברה איז זעהר אַן אַלטע), שטעפּער וכדומה *).

יעדע קלויז האָט זיך גבאים און פערשיידענע חברות מיט בעזונדערע גבאים, אויך רביים צו די חברות, למשל: חברה מקרא, חיי־אדם, עין יעקב, משניות, ש"ס, אויך אַ מגיד אויף שבת־דרשות, וועלכע ווערען גזאָגט: ווינטער — פרייטאָג־צונאַכט, אָדער שבת־צו־נאַכט, און זומער — שבת אין דער פריה, תיכף נאָכ'ן דאַווענען, אָדער בייטאָג; יעדע קלויז לויט איהר מנהג.

פאַרהאַן קליינע קלייזעלעך, וואָס האַלט אויך אויס דריי, פיר רביים, — אויף מקרא בעזונדער, משניות בעזונדער, ש"ס בעזונדער און אויף שבת־דרשות אויך בעזונדער; יעדער רבי איז אַ ספּעציאַליסט אין זיין אַרט.

יעדע קלויז האַלט אויך אויס אַ וואויל־לערנער אַ בחור, וואָס הייסט „ישיבה־בחור", אָדער אַ בעל־הבית'ל, וואָס הייסט „פרוש".

אין גרעסטען טייל קלויזען געפינען זיך אויך גמילות־חסדים מיט בעזונדערע גבאים, וועלכע פערוואַלטען מיט זיי; אַנדערע גמחי"ם, ווי דבורה אסתר, ר' ווינוויל, פערמאָגען אַ קאַפּיטאַל פון אַ סך טויזענטער.

די קלויזען טראָגען פערשיידענע נעמען. איינינע פון זיי רופען זיך נאָך די נעמען פון די גרויסע פערזענליכקייטען, וועלכע האָבען אין זיי געדאַווענט, געלערנט,

---

*) אויך די נעמען האָבען געהאַט געלט אויף אַ קלויז מיט אַ גמ"ח, נור מחמת דער שווערער מלחמה־צייט האָבען זיי געמוזט די געלט פונאַנדערטיילען צווישען זייערע זיטבעדערפטיגע מיטגלידער.

מיטן נאָמען יודישע גאַס רופט מען זי נאָך פון יאָר 1572. אין יאָר 1593 האָט זיגמונד דער דריטער ערלויבט יודן פריי צו באַזעצן זיך אין ווילנע און קויפן הייזער. אין יאָר 1633 האָט וולאַדיסלאַוו דער פערטער ערלויבט צו בויען אַ מרחץ, יאַטקעס, אַן אייגענעם בית־עלמין א. אַ. וו. אין יאָר 1635 האָבן די תלמידים פון די יעזואיטישע שול באַפאַלן די יודישע גאַסן און געמאַכט אַ פּאָגראָם, באַרויבט די קהלישע קאַסע און די צירונג פון 18 ספרי־תורות. די קאָמיסיע, וואָס האָט אויסגע־פאָרשט דעם פּאָגראָם, האָט דאַן געהייסן מאַכן טויערן צום געטאָ. דאָס געטאָ איז באַשטאַנען פון יודישע גאַס ביז דייטשע און גלעזער־גאַס, פון איין זייט יאַטקעווער גאַס אַנטקעגן די קריסטלעכע יאַטקעס און גיטקע־טויבעס זאַווולאָק ביזן קלויסטער.

אין יאַטקעווער גאַס געפינען זיך די קלויזן פון טאַנדעטניקעס, קאַפּעלושניקעס' איצט גאַלאַנטריי־קרעמער, און קירזנער; דאָרט אין גלחם הויף (איצט וואַניקס) האָט געוואוינט דער גרויסער סקולפּטאָר אַנטאָקאָלסקי. אין שפּיטאָלהויף (איצט גרוזעווסקי) האָט גע־וואוינט דער מפורסמדיגער חזן דער בעל הביתל יואל דוד שטראַשונסקי (1850—1817) אין גלעזער גאַס געפינען זיך די קלויזן פון די קירזנער, דרוקער, און שניידער־פּאָדמאַסטער.

ערשט אין יאָר 1861 איז דאָס געטאָ בטל געוואָרן און מ'האָט ערלויבט די יודן צו וואוינען אויף אַלע גאַסן. די עלטסטע קלויז אין ווילנע, די אַלטע קלויז, איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1440, דער בית־עולם און חברה־קדישא „גחש"א" אין יאָר רמ"ז 1487 און די גרויסע שול אין יאָר של"ג 1573.

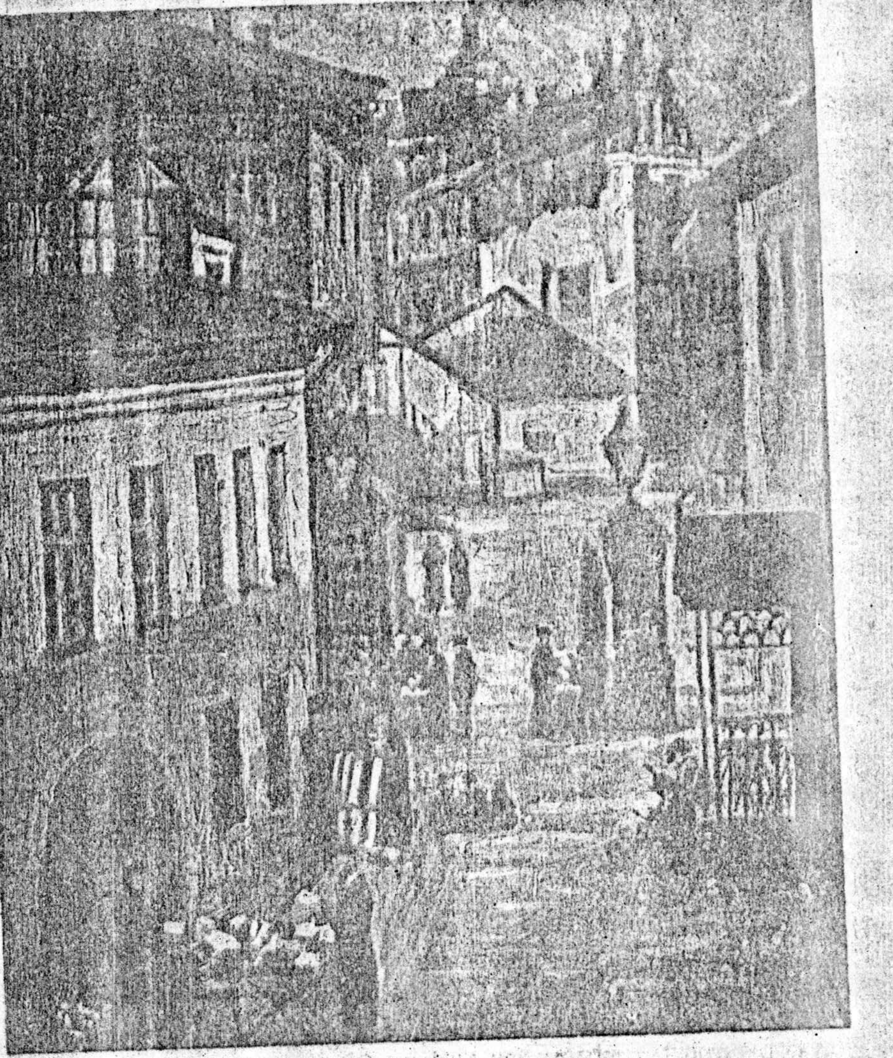

דער שול־הויף.

געצייכנט פון ב. צוקער־מאַן.

זי הגר"א (הגאון רבינו אליהו), ר' שאולקע קאַצענעלענבויגען'ס (דעם גאון'ס אַ תלמיד), ר' ישראלקע גינצבורג'ס (דעם חיי-אדם'ס אַ תלמיד), וואַגער'ס (ר' בער טריווש, דער מחבר פון ספר „רביד הזהב"), ר' שמחה באָרד'ס *) וכדומה. אַנדערע קלויזען טראָגען די נעמען פון זייערע מנדבים, ווי יסו"ד (יהודה סברא ודיינא), ה' ליב ליורי'ס, ר' זיינוויל, פרנס, דאחים, וואַ"ק (אָדער יעקיל חלפן'ס), מושקע-ליב-וואַלקינד'ס, שטראַשון, פונדעק, עליאשבערג, וואַקש, גלויבעשאָוו, יאָניבעס, וועטעל (אָדער ר' מיכל קצין'ס), אַפּאַטאָוו, נאָרדאָן, מייטעס, ושירמונסקי, פטאַשקין, חאָלעס, מייטעס, קירונער וכדומה; אָדער די נעמען פון די מוסדים און פון די חברות, וועלכע האָבען די קלויזען געגרינדעט, ווי נחש"א (גמילות חסד של אמת), מנחם-אבלים, משמרת-חולים, ליובאַוויצער שטיבל, קאָידענאָווער שטיבל, מושב-זקנים, הכנסת אורחים, הקדש, קלויז ישיבת ר' מיילא, תלמוד תורה וכדומה. אַנדערע קלויזען ווידער רופען זיך נאָך די נעמען פון די פאָר-שטעדטלעך, וואו זיי געפינען זיך, למשל: נאָוואָגראָדער שול, אויך נאָוואָגראָדער בית-מדרש (פריהער איז דאָרט געווען אַ ישיבה; איצט, אין מלחמה-צייט, איז זי בטל געוואָרען), שניפּישקער בית-מדרש, אויך שול (איהר האָט געבויט דעם גאון'ס זוהן ר' אברהם), לוקישקער בית-מדרש, אַנטאָקאָליער, רוועלער, קאָמינער, ליפּוווקער, פיאַסקער, נאָוואָ-סוויאַטער, נרינער-בריקער, פּאָפּלאַווער **), זאַרעצער (איבערגעבויט אין יאָר תר"ב, דעם אַלטען האָט דער וואַסער אַראָבגעשווינקט ***).

I. די קלויזען אין יודישער גאַס.

מעהר קלויזען ווי אומעטום געפינט זיך אין דער יודישער גאַס, ווייל אַמאָל איז דאָרט געווען די יודישע געטאָ, ד. ה. יודען האָבען אין אַנדערע שטאָדט-טיילען ניט געטאָרט וואוינען.

גלייך אַריינגעהענדיג פון מאָרגענשטערינס הויף, געפינען מיר די קלויז פון ווילנער שטאָדט-גבאי ר' חיים נחמן פרנס (פריהער זיין שווערס ר' ליב ר' בער'ס). דאָרט פלעגען דאַווענען ר' אבעלי פּאָסוואַלער, דער לעצטער ראַב"ד ר' חאַצקעלע לאַנדא (פרנס'ס אַ שוואָגער); אויך ר' חיים וואָלאָזשינער און דער „אפיקי יהודה", ווען זיי פלעגען קומען אין ווילנא. דער ווילנער מו"ץ ר' יעקב באַריט האָט דאָרט געזאָגט אַ שיעור „טור" פאַר די ווילנער עלוים, און די ברידער גאונים ר' בצלאל און ר' שלמה'לע זיינען געווען זיינע תלמידים. נאָך באַריט'ס פּטירה האָט געזאָגט דעם שיעור ר' שלמה'לע. נאָר ניט לאַנג האָבען דאָרטען געדאַווענט די טאָקאַרעס, איצטער – די ווייסע בעקער.

נאָך פרנס'ס קלויז געפינט זיך די סטאָליאַרסקע קלויז, וואו ס'איז פריהער געווען די וואוינונג פון בעוואוסטען ווילנער שטאָדט-מגיד ר' וועלוועלע. מחמת גרוים רעספּעקט צו זיין פרוּמקייט, האָבען עס די סטאָליאַרעס איבערגעמאַכט אויף

*) מען האָט איהם גערופען „באָרד", ווייל ער האָט געהאַט זעהר אַ לאַנגע, שיינע באָרד. דאָרט אין קלויז איז געווען דער צענטר פון די משכילים, זיי האָבען דאָרט גע-לערנט דקדוק, געלייענט די „מאספים" („עיר ווילנא").

**) אין פּאָפּלאַווער בית-מדרש האָט געלערנט דער גאון ר' שמואל שטראַשון, דער מחבר פון הגהות „הרש"ש". עד היום געפינען זיך אין קלויז גמרות מיט זיינע הגהות. די קלויז איז געגרינדעט אין יאָר תק"ץ, פערגרעסערט אין יאָר תרי"ח, איבערגעבויט אין יאָר תר"ע. אין קלויז איז פון שטענדיג אָן ביז די לעצטע צייטען געווען אַ ישיבה; דער רב קאַרעליץ האָט געזאָגט דעם שיעור און די בע"ב פון קלויז האָבען איהר געשטיצט, נור אַז די בע"ב זיינען פעראָרימט געוואָרען צוליב דער מלחמה, איז דער שיעור בטל געוואָרען. די קלויז האָט אַ פנקס פון יאָר תרי"ח. – אין קלויז ווערען געהיט 367 ספרי תורות, וואָס מען האָט מציל געווען בעת'ן גרוש פון די שטעדט-לעך ושעושמער, פעטרושין, שירווינט, שאַט, סלאָבאָדקע, יאַסוין, שעסאָל, נעדרעווין, יעזיוע.

***) דאָרט האָט דער גאון ר' ישראל סאַלאַנטער געזאָגט אַ שיעור פאַר פערציג וואָולע יונגע לייט אין יאָר תר"ח–תר"ו; אין תר"ו האָט בעזוכט זיין ישיבה ר' משה מאָנטעפיאָרע.

אַ קלויז, וועלכע רופט זיך אויף זייער נאָמען. אויך געפינט זיך דאָרט אַ גמילות חסד.

נאָך מאָרגענשטערינס הויף געהט די ישיבה ר' מיילא, מיט אַ קלויז, געגרינ-דעט אין יאָר תקצ"א. אין 1909 איז זי פון אַלטקייט איינגעפאַלען (איצטער געפינט זיך די ישיבה אויף נאָוואָגראָדער אין אַן אייגענעם בנין). דאָרט זיינען געווען ראשי ישיבות די גאונים ר' מרדכי מעלצער, ר' ישראל סאַלאַנטער, ר' יעקב פיעסקין און ר' שמואל פיעסקין. אין קלויז געפינט זיך אַן אַלטער פנקס פון יאָרצייטען.

נאָך ר' מיילא'ס ישיבה געהט די קלויז פון די שמשים, אָדער „דבורה-אסתר". דבורה-אסתר איז געווען אַן אָרימע יודענע – אַ צדקניות, וועלכע פלעגט אַרומ-טראָגען קאָשיקעס געבעק. און זי האָט עס איבערגעבויט די קלויז און דאָרט געמאַכט אַ גמ"ח, פון קאָשיקעס האָט זי איינגעקליבען אויס'ן גמ"ח מעהר ווי דרייסיג טויזענט רובל. די לייערס זיינען אויך אָרימע ווייבער, וואָס האַנדלען אויף יודישע גאַס מיט קאָשיקעס קאַרטאָפעל, באָב, אַרבעס, און איצט – מיט באַבקעלעך, בולבע-טייגעכץ, בולבע-קאַשע, קוקורוזע-קאַשע, פישקניידלעך א. אַ. וו. די הלוואות בעשטעהען פון 3 ביז 25 רו"ב. אין דרום-וואַנט פון קלויז איז דאָ אַ טאַבעל, אויף וועלכען ס'איז אויס-געשריבען דבורה-אסתר'ס צדקות.

נאָך דבורה-אסתר'ס קלויז געהט די קלויז פון די איינבינדער, אויך מיט אַן אייגענעם גמ"ח (איצט פערמאַכט). דאָרט איז אַמאָל געזעסען דער בית-דין של מעלה (די ווילנער גרעסטע דיינים).

נאָך דער איינבינדערשער קלויז געפינט זיך די קלויז „חברה תורה", וואָס איהר האָט אויסגעבויט ר' ישעיה'לע סגי נהור, אַ בלינדער, וועלכער האָט געקענט גאַנץ ש"ס אויסוועניג. ער האָט געהאַט אַזאַ שם, אַז ווען ר' משה מאָנטעפיאָרע איז אין יאָר תר"ו געווען אין ווילנא, האָט ער איהם בעזוכט אין שטוב און גענומען ביי איהם אַ ברכה. אין דרום-וואַנט פון קלויז איז איינגעפאַסט אַ טאַבעל, אויף וועלכען ס'איז אויסגעשריבען זיין גרויסקייט. דאָרט אין קלויז געפינט זיך פון שטענדיג אָן אַ קבוץ פון בחורים וואָיל-לערנער. ווינטער תרע"ז זיינען די בחורים אַריבער אין קבוץ „לומדי תורה", און אויף זייער אָרט לערנען די אַנטרונענע רבנים פון קאָוונער גובערניע.

אין אַנדערען הויף, וואָס הייסט דורכהויף (מען געהט דורך איהם דורך אין יאַטקעווער גאַס, די אַנדערע גאַס פון געטאָ), געפינט זיך די קלויז פון די גלעזער, מיט אַן אייגענעם גמ"ח און אַ קבוץ פון יונגע לייט (איצט איז דער קבוץ בטל און דער גמ"ח פערמאַכט).

נאָך די גלעזער-קלויז, געפינט זיך די קלויז פון די בלעכער, אויך מיט אַ גמילות חסד (איצט פערמאַכט).

אין דורכהויף געפינען זיך פון שטענדיג אָן די קראָמען פון יודישען היס-טאָרישען האַנדעל מיט אַלטע זאַכען און שמאַטעס. דער דאָזיגער האַנדעל איז איצט, אין מלחמה-צייט, נאָך פערמעהרט און פערגרעסערט געוואָרען פון די נויטבעדערפטיגע, וועלכע פערקויפען די לעצטע קישען, די לעצטע העמד, אַבי זיך ראַטעווען פון דחקות.

אין דריטען הויף געפינט זיך די קלויז פון די שניידער-מייסטער, אַן אַלטע קלויז מיט אַ גמ"ח (איצט פערמאַכט). דאָרט אין קלויז איז אין יאָר תק"ץ געווען די ישיבה ר' מיילא. די קלויז האָט אויך געהאַט אַ העננ-לייכטער, אַ גרויסען אַנטיק מיט 60 רעהרען, איצט איז ער מסתמא אין מאָסקווע צוזאַמען מיט די העננ-לייכטער און מנורות פון די איבעריגע קלויזען, וועלכע מ'האָט אין דעם מלחמה-יאָר תרע"ה אָבגעשיקט אַהין.

אַנטקעגען שניידערשער קלויז געפינט זיך די קלויז פון ווילנער מיוחס און אַמאָליגען גרויסען בעל-צדקה ר' ליב לייזער'ס. אין קלויז געפינט זיך אַ פנקס פון יאָר תקס"ד, ער האָט אַ היסטאָרישען ווערט.

אין זעלבען הויף געפינט זיך אויך די קלויז פון די שוסטער, מיט א גמ"ח (איצט פערמאכט).

אין ליב לייזער'ס הויף וואוינען די ארימסטע פון יודישע גאס. אלס טיפיש קאן דינען פאלגענדער בילד: אין א טיפען פינסטערען קעלער שטעהט א גרויסער אויווען, וואס פערנעהמט כמעט דעם גאנצען קעלער, און אין דעם קעלער וואוינען 6 פאמיליעס, איינע אויפ'ן אויווען, די צווייטע אין קאטוך פון אויווען, די דריטע אויף א פאלאטקע, די פירטע אין א צוברא‏כענער בעט אונטער דער פאלאטקע, די פינפטע אויף א לאנגען טיש, די זעקסטע אונטערן טיש. די איינוואוינער פון קעלער זיינען אלמנות מיט יתומים, וואס שפייזען זיך פון אויווען, ד"ה זיי קאכען אויס בולבע, באב, ארבעס א. ז. וו. און פערקויפען דאס אין יודישע גאס.

נאך ליב לייזערס קלויז געהט גארבארסקער צעך, אן אלטע קלויז. דארט דאווענען איצטער די פעלקרעמער.

אנטקעגען גארבארסקען צעך איז די קלויז פון די פישער, מוכרי דגים, איצט דאווענען דארט די קאמאשען-שטעפער. אין קלויז אויפ'ן מורח-וואנט הענגט א טאפעל, אין וועלכען עס איז פערשריבען, אז די גאנצע 36 יאהר, וואס ר' וועלוועלע איז געווען שטאדט-מגיד, האט ער דארט געדאווענט און מיט זיי געלערנט.

אנטקעגען די פישער-קלויז איז קלויז יעב"ץ, וואס ר' דוד יעב"ץ האט איהר מנדב געווען. דארט דאווענען די בראנזשניקעס.

II. דער שולהויף און זיינע קלויזען.

אין מיטען יודישע גאס געפינט זיך דער ווילנער שולהויף, וועלכער שמט אויף דער גאנצער וועלט מיט זיינע פיל קלויזען און מיט דער אייגנארטיגקייט פון יעדער קלויז בעזונדער.

די קלויז הגר"א. אריינגעהענדיג אויפ'ן שולהויף לינקס, געפינען מיר דעם גאון'ס קלויז, פון וועלכער עס וועהט א אימה און א פחד. און אז מען געהט דארט ארויף און מען גיט א קוק אויף די גרינ-גרויע אלטע לערנער, דוכט זיך, אז דעם גאון'ס נשמה שוועבט דארט ארום. מען הייבט אן צו לענען דעם נוסח פון טאפעל, וועלכער איז איינגעפאסט אין וואנט פון זיין היילינגען מקום: „מיר האבען געפונען א צדיק תמים, וועלכער איז געזעסען אויף דעם ארט פערציג יאר און געלערענט. זיין נאמען קלינגט אין דער גאנצער וועלט, זיינע שבחים איז אונמעגליך צו דערצעהלען, נאצ'ם חכמה האט זיך איהם ענטדעקט און מיט זיינע ספרים אין תורה און חכמה האט ער בעלויכטען די גאנצע וועלט. זיין אנדענקונג וועט בלייבען אומעטום אייביג. זיינע ספרים וועלען אלע לערנען און ס'וועט זיך מעהרען חכמה און וויסענשאפט. געבארען דעם ערשטען טאג פסח ת"פ, נסתלק געווארען ג' חוהמ"ס תקנ"ח". (דער איבערזעץ איז פערקירצט). לזכר דעם גאונ'ס היילינגען נאמען האט מען אין תקס"א פון זיין מנין אויסגעבויט די קלויז (אין תרכ"ט האט מען איהר פערגרעסערט), און מען רופט איהר קלויז הגר"א (אדער דעם חסיד'ס קלויז*). און אזוי שטייהענדיג פערטראכטערהייט, ווערט מען אמאל פלוצים ערשיטערט פון הארצרייסענדע געשרייען און געוויינען פון א פערצווייפעלטער פרוי, וועלכע פאלט אריין מיט אימפעט אין ארון-קודש בעטען ג' אין גאון'ס קלויז פאר איהר געפעהרליכען קראנקען מאן אדער קינד. דערהויפט שרעקליך איז געווען אין אנהויב מלחמה, ביי יעדער מאביליזאציע און יעדען פריזיוו פלעגט די קלויז ווערען בעזוכט פון א סך פרויען און קינדער, וועלכע פלעגען פריהער געהן אויפ'ן אלטען בית-עולם צו די קברים פון גאון, פון גאונ'ס מוטער און פון גר-צדק, דערנאך פלעגען זיי גאנצע

*) דארט האט אויך געדאווענט דער ווילנער מו"ץ ר' אברהם דאנציג, וואס איז מפורסם מיט זיין ספר „חיי אדם".

טחנות-ווייז אריינפאלען אין ארון-קודש פון גאונ'ס קלויז (אויך פון גרויסע שוהל) מיט אזוינע געוויינען און געשרייען, אז די הארין פלעגט ממש צוריסען ווערען... דערהויפט זיינען געווען שרעקליך די געוויינען פון די קליינינקע קינדערלעך, וועלכע די מוטערס פלעגען זיי אויך ברענגען וויינען און בעטען ג' פאר זייערע טאטעס, וואס מ'האט צוגענומען אויף דער מלחמה.

שטראשונ'ס ביבליאטעק. אנטקעגען קלויז הגר"א איז די יודישע נע-טיינדע-ביבליאטעק ביי דער גרויסער שול. דאס איז דער שטאלץ פון ווילנא. דארט קען מען טרעפען גאונים און חכמים, חסידים און מתנגדים זיצענדיג און לערנענדיג ביי איין טיש, איבער וועלכען עס שוועבט ארום די פאטריארכאלישע געשטאלט פון איהר גרינדער ר' מתתיהו סטראשון. איצט, אין מלחמה-צייט, איז די ביבליאטעק דער איינ-ציגער מקום-מנוחה פאר רבנים, דרשנים, מלומדים, משכילים, שריפטשטעלער און סתם איידעלע לייט, געוועזענע סוחרים, בע"ב א. אז. וו. אנדערע פון זיי קומען לערנען, ארבייטען, און אנדערע קומען זוכען א טרייסט אין די טייערע ספרים, אום אביסעל צו פערגעסען אן זייער אומגליק און נויט, אן זייער דחקות און פיין.

די גרויסע שול. נאך דער ביבליאטעק געהט די גרויסע שול, געגרינדעט אין של"ג (1573), וועלכע איז פערוועבט מיט טויזענטער לעגענדעס און ספורים. א לעגענדע דערצעהלט, אז ווען נאפאלעאן דער ערשטער האט אין 1812 בעזוכט די גרויסע שול, איז ער געבליבען שטעהן אויפ'ן שוועל, פערוואונדערט פון דער אלטקייט און דער שענער ארכיטעקטור פון די פיר ריזען-זיילען, וועלכע טראגען אויף זייערע קעפ א געוועלב פול מיט קונסט און שענע בעפוצונגען, און פון דער בימה און ארון קודש. דער מורח דערוועקט די זכרונות וועגען די גדולים, וואס ווילנא האט אמאל פערמאגט. עד היום איז נאך פארהאן אין מורח א שטיין אלס א סימן, אז מען זאל זיך דארט ניט זעצען: דאס איז געווען דער מקום פון לעצטען ווילנער רב ר' שמואל. ביים ארון קודש זיינען געשטאנען די ווילנער גאונים ר' מנחם מאנוש חיות, ר' משה דער מחבר פון „חלקת מחוקק", ר' אפרים דער מחבר פון „שער אפרים", דער מהרש"ק דער מחבר פון „ברכת הזבח", ר' הלל דער מחבר פון „בית הלל", ר' משה ריווקעש און דער ש"ך. נעבען דעם זעלבען ארון קודש איז געשטאנען דערנאך דער ווילנער רב ר' משה קרעמער*), דעם ווילנער גאונ'ס א זיידע, אויך זיין איינינקעל דער ווילנער גאון ר' אליהו (איין מאל ווען ער איז אלט געווען 7 יאהר און האט געהאלטען זיין בע-וואוסטע דרשה און נאך אמאל, ווען ער איז אלט געווען דריי און זיבציג יאהר**). נעבען זעלבען ארון קודש זיינען אויך געשטאנען די ווילנער גרויסע מגידים: ר' יחזקאל

*) מען האט איהם גערופען משה קרעמער, ווייל זיין ווייב האט געהאלטען א קראם. קיין שכירות האט ער ניט געוואלט נעהמען, האבען איהם די שטאדט-לייט געוואלט מהנה זיין מיט „פדיון". האט ער זיך אבער דערפון דערוואוסט און האט געמאכט א חשבון, וויפיל ער דארף האבען א וואך „השפקה", און האט אנגעזאגט דער ווייב, אז אויב אפילו זונטאג אין דער פריה וועט זי שוין האבען אזוי פיל „פדיון", זאל זי א גאנצע וואך האלטען די קראם פערמאכט, ווייל אנדערע קרעמער דארפען אויך לעבען („עיר ווילנא").

**) דאן (תקנ"ד) האט יעקאטערינע געשיקט חילות איינשטילען די מרידות אין פוילען און ליטא. זיי האבען בעלאגערט די שטאדט און כ"א תמוז זיינען אויף זארעצע דער'הרג'עט געווארען 30 מאן. ט"ו באב האט מען אנגעהויבען פון שלאסבערג בעשיסען די שטאדט; דעמאלט האבען זיך אלע יודען, — מענער פרויען און קינדער, — פערזאמעלט אין גרויסע שוהל. דער ווילנער גאון איז ארויף, האט געעפענט דעם ארון קודש און מיט גרויס געוויין האט ער און אלע נאך איהם אנגעהויבען זאגען 7 מאל יענך. דאן איז געפאלען א קויל און גע-בליבען שטעקען אין דאך פון גרויסע שול (עד היום). דער עולם האט זיך שטארק דערשראקען, האט זיי דער גאון בערוהיגט און געזאגט: בטל, בטל! א שר, וועלכער האט ניט געוואלט לאזען חרוב מאכען די שטאדט, האט געעפענט די טויערן פאר'ן רוסישען חיל. לזכר דעם נס זאגט מען נאך עד היום אין גרויסע שוהל ט"ו באב שיר היחוד און מ'גיט פדיון נפש. („עיר ווילנא").

פיזל, זיין זון ר' זלמן זאב (ר' וועלוועלע), ר' יצחק אליהו לאנדא. ביים עמוד זיינען געשטאַנען די גרויסע בעלי־תפלות און חונים: ר' יואל דוד, דער בעל־הבית'ל, ר' חיים לאַפּושר, סיגומער, קופער א. א. און ביים שטאָלינען מורת זיינען געזעסן די גרויסע פרנסים, די מיוחסים פון שטאָט, ווי ר' זלמן ר' אורים, ר' ליב ר' בער'ס און ר' שמואל יהודה'ס (מ'האָט זיי גערופן די דריי ווילנער שטאָט וויילען), ר' אליעזר גילאָן, ר' נחום שתדלן, ר' חיים נחמן פרנס, ר' מתתיהו שטראַשון, ר' שמואל יוסף פין א. א.

די שול גחש"א. אַנטקעגען דער גרויסער שול איז די שול גחש"א, אָדער קברנישע, ווייל דאָרטען דאַוונען די חברה קברנים. די חברה איז געגרינדעט אין יאָר רמ"ז און די קלויז איז איבערגעבויט געוואָרען אין יאָהר תק"י. דעם געוועלב האָט דאַן מנדב געווען דער יסו"ד פאַר א מקום אויפ'ן בית־עולם. דאָרט ווערט געדאַוונט און געלערנט אָהן א שיעור און אָהן אַן אויפהער. דאָרט געפינט זיך אַן אַלטע חברה מקרא, געגרינדעט אין יאָהר תקט"ז, עטליכע שיעורים משניות, עטליכע שיעורים ג"ס, עין יעקב, א חברה „מעמדות" און אויך א חברה „עשירי קודש"*), וואָס ר' אבעלי פאָסוואַלער און ר' וועלוועלע דער שטאָדט־מגיד האָבען זיי געגרינדעט.

אַ"ע ערב ראש־חודש ווערט אין גחש"א אבגעריכט יום־כפור־קטן און פון גאַנץ שטאָדט קומט זיך צונויף א גרויסער עולם מענער און פרויען. א סך פאַסטען. דער מגיד פון גחש"א האלט פריהער א וואַרימע דרשה, דערנאָך לייענט מען ויחל. מ'זאָגט תהלים און וידוים מיט גרויס געוויין, אַזוי ווי יום־כפור. כמעט א גאַנץ ווינטער תרע"ז איז די קלויז געווען פוסט און מ'האָט גערופען א מנין פון גאַס, ווייל דאָרט איז געווען זעהר קאַלט (מחמת דעם יקרות אויף האָלץ) און אימה'דיג פון די מתים (די אָרימע לייט פלעגען דאָרט אַלע ווילע שטאַרבען). מעהר ניט צו די תעניתים, וועלכע מ'פלעגט אָפּט גוזר זיין אויפ'ן דחקות און די גרויסע צרות, פלעגט זיך דאָרטען צונויפקומען א גרויסער עולם מענשען. א סך פלעגען פאַסטען. דער מגיד פלעגט פריהער זאָגען א וואַרימע דרשה, נאָכדעם פלעגט מען זאָגען תפלות און תחנונים מיט אַזעלכע געשרייען און געוויינען, אַז דער הימעל האָט זיך געדאַרפט שפּאַלטען.

דער ענין און דער רעיון פון די איצטיגע דרשות איז כמעט ביי אַלע מגידים דערזעלבער, מעהר ניט אין אַנדערע פאָרמעס מיט אַנדערע פסוקים און מאמרי חז"ל. פריהער זאָגט מען מוסר, אַז דאָס איז א שטראָף פון ג', ווייל די וועלט בכלל איז פול געוואָרען מיט חמס און זמה און ביי יודען בפרט צוליב בטול תורה, חלול שבת, פריצות, וואָס מען שטיצט ניט די אָרימע לייט; דערנאָך זאָגט מען אביסעל נחמה, אַז דאָס איז משיח'ס צייט און די גרויסע צרות זיינען א סימן אויף א גיכע גאולה, אויך די רוסישע רעוואָלוציע פון 1917 האָט געפונען א גרויסען אָבקלאַנג אין די מגידישע דרשות. ווי האָבען אין דעריין געזעהן השגחה פרטית און האָבען דערמיט דערוויזען גמול ועניש, אַז די אַלע, וואָס האָבען יודען פריהער געדריקט, געטריבען, זיינען איצטער אַליין געדריקט און פערטריבען געוואָרען א. או. וו. אויך אויפ'ן שולהויף און אין די קלויזען פלעגט דער גאַנצער עולם ריידען וועגען דער רעוואָלוציע טאָג און נאַכט מיט גרויס שמחה און התפעלות.

אין גחש"א האָבען זיך א קורצע צייט אויפגעהאַלטען די ערשטע אַנטרונענע, וועלכע זיינען נאָך פאַר שבועות תרע"ה געקומען קיין ווילנא. זיי זיינען געווען אַן ערך 15 פאַמיליעס. שפּעטער־צו האָט מען זיי אַריבערגעפיהרט אין די שטיבלעך איבער דער אַלטער קלויז.

די קלויז יסו"ד. אַנטקעגען גחש"א איז די קלויז יסו"ד (יהודה ספרא ווילנא) אָדער די „נייע קלויז". דער יסו"ד איז געווען דריי יאָר אב"ד אין ווילנא, זעהר א וועלטענער

*) „עשירי קודש" הייסט, אַז פון יום־כפור הייבט מען אָן צעהלען 9 טעג און דעם צעהנטען פאַסט מען. אַזוי צעהלט מען אָב א גאַנץ יאָהר ביז דעם אַנדערען יום־כפור.

טיפ, א גרויסער גאון און א גרויסער עשר, וואָס שענקט אַוועק זיין גאַנצע ענערגיע און עשירות אויף שתדלנות אראָבצונעהמען פון יודען שלעכטע גזרות. ער האָט אויך מנדב געווען די בימה אין גרויסער שול און האָט געבויט די „נייע קלויז" אין יאָהר תקי"ו, בשעת זיין איידים ר' שמואל איז געוואָרען רב אין ווילנא. מען דערצעהלט, אַז דער יסו"ד האָט געוואָלט איינפיהרען מען זאָל אין זיין קלויז קומען פרייטאָג דאַוונען מנחה, — האָט ער אַלע פרייטאָג געשטעלט לעקעך מיט בראַנפען און אַלע יודען געהענדיג פון מרחץ, פלעגען גלייך אַריינגעהן אין קלויז יסו"ד מאַכען ברכה און דערנאָך דאַוונען מנחה. („עיר ווילנא"). און עד היום איז איינגעפיהרט, אַז אין קיין קלויז כמעט ווערט פרייטאָג ניט געדאַוונט קיין מנחה, נור אין קלויז יסו"ד. און פון האַלב־איינס ביז קבלת שבת ווערט דאָרט געדאַוונט מנחות נאָך מנחות, און יודען קומען פון גאַנץ שטאָדט, אפילו פון די פאָרשטעדטלעך, דאַוונען מנחה אין קלויז יסו"ד.

נאָך מיט עטליכע יאָר צוריק פלעגט מען אין קלויז יסו"ד פרייטאָג־צו־נאַכט לערנען א גאַנצע נאַכט. א מגיד נאָך א מגיד פלעגט זאָגען די סדרה חומש און מדרש, און אַן עולם פלעגט אַוועקגעהן און אַן עולם פלעגט קומען, אַזוי בייטענדיג זיך ביז פאַרטאָג. דאָרט פלעגט זיך תמיד געפינען א פרומער יוד, וואָס האָט אַלעמען מכבד געווען מיט פרישע קאַלטע וואַסער, וועלכע ער פלעגט אַלע ווילע אַרויפטראָגן, און דאָס איז געווען זיין עובדא א גאַנצע נאַכט. אויסער דעם מדרש מיט די מנחות איז די קלויז יסו"ד געווען פון אייביג אָן א מקום תורה. דאָרט זיינען געווען גרויסע ישיבות מיט גרויסע ראשי ישיבות (אין יאָר תקמ"ו ר' חיים עפשטיין, ר' מאיר קארעליצער א. א.). אפילו אין דער לעצטער צייט איז דאָרט געווען א קבוץ פון וואוילע בחורים, מ'האָט איהם גערופען ר' „חיים עוזר'ס קבוץ".

דער קבוץ. אין מלחמה־צייט (תשרי תרע"ו) איז אין קלויז יסו"ד געגרינדעט געוואָרען דער „קבוץ לומדי תורה"*) פון קרוב 200 בחורים. דער גרעסטער טייל פון זיי זיינען אַנטרונענע פון די ישיבות סלאָבאָדקע, טעלז, פּאָנעוועזש א. א., וואָס זיינען חרוב געוואָרען צוליב דער מלחמה, און א טייל — בחורים, וועלכע האָבען פריהער געלערנט אין די ווילנער קלויזען און דערנאָך, אַז די קלויזען זיינען געוואָרען פעראָרימט, זיינען זיי אַריין אין קבוץ. צווישען די בחורים האָבען זיך געפונען א סך מוסמכים און עלויים. די בחורים האָבען ווינטער תרע"ו אַרויסגעגעבען א מאסף אין תורה מיטן נאָמען „אכסניא של תורה". אַלע זונטאָג פלעגט פאַר זיי זאָגען א שיעור אין תורה הרב ר' הנך אייגעס. א סך פון די בחורים אַנטרונענע האָבען אויך געלערנט אין ר' שאולקעס קלויז אין קבוץ „בית שאול". און פאַר זיי פלעגט זאָגען א שיעור אין תורה ביי זיך אין שטוב אַלע שבת פאַרנאַכט הרב ר' יצחק רובינשטיין.

שטיצע פלעגט מען די בחורים געבען צוויי רובל א וואָך. די געלד־מיטלען פלעגען זיך בעקומען פון צ"ק, מיטגלידער־אָבצאָהלונגען, פין בילעטען און עליות פון די „שבתים", וועלכע דער שטאָדט־חזן האָט געדאַוונט א. א. אויסער די צוויי רובל האָבען די בחורים געהאַט א „סעודת שבת", וואו מען פלעגט זיי אַלעמען געבען עסען שבת, א „פת שחרית" (אויף דייטשע גאַס), וואו מען פלעגט זיי געבען אַלע אין דערפריה ברויט מיט טיי, א „בית ועד לבני הישיבות", א בעזונדערען זאַל ביי דער דאַמען־קיך (פּאָהוליאַנקע 11 א'), פאַר ישיבה־לייט, א „גמילות חסד", וואו זיי פלעגען בעקומען הלוואות ביז 10 מאַרק, א ת"ת (תומכי תורה), וואָס די בחורים אַליין האָבען געגרינדעט פון אַן אָבצאָל, א קאָפּיקע פון טאָג, צו שטיצען די זעהר אָרימע ישיבה־לייט, מיט די אַלע ענינים פון קבוץ האָט אָנגעפיהרט א וועד, וואָס איז בעשטאַנען פון רבנים און בע"ב.

*) איידער דער קבוץ האָט זיך געגרינדעט, האָבען די בחורים געליטען גרויס דחקות. מחמת דעם האָבען זיך עטליכע פון זיי גענומען צו פערשיידענע אַרבייט, נור אַן ס'האָט זיך געגרינדעט דער קבוץ, האָבען זיי זיך אַלע אומגעקעהרט צום לערנען.

דער מנהל איז נעווען יוסף ליפמאַן הורעוויץ. אויף די בחורים האָבען געהאַט אַ ועד, אויסגעקליבען פון די בחורים גופא, וועלכער האָט אָנגעפיהרט מיט וייערע ענינים.

ציי די בחורים זיינען געווען צוויי פּאַרטייען: מוסר־ניקעס און ציוניסטען. דעם ערשטען זמן, ווינטער תרע״ו, האָבען נוכר געווען די מוסר־ניקעס און נאָך די סדרים (ד. ה. נאָכ׳ן אָפּלערנען גמרא, און אָווענט פון האלב אַכט) פלעגט מען לערנען מוסר־ספרים „מסלת ישרים“, „חובת הלבבות“, „שערי תשובה לרבנו יונה“ מיט וועהר און אומעטיגען, האַרציגען ניגון. אין פריהלינג תרע״ו זיינען די מוסר׳ניקעס אַבגעפאָהרען אין סלאבאדקע. דאָרט האָט זיך דעמאָלט געגרינדעט פון דאָס ניי אַ ישיבה. דאַן האָבען זיך אַ סך פון די בחורים ציוניסטען אָרגאַניזירט אין אַ אגודה „צעירי התורה“ און זיי האָבען אין זאַל „פת שחרית“ אַלע טאָג געלערנט אַ שעה תנ״ך און אגדה. אַלע שבת האָבען זיי דאָרטען געהאַלטען רעפּעראַטען וועגען ציל און צוקונפט פון די בני הישיבה, וועגען די נביאים, וועגען דער אַלטער און נייער ליטעראַטור, וועגען ציוניות, וועגען פערשיידענע תלמודישע טעמעס אין הלכה און אגדה וכדומה. אַ גאַנץ ווינטער תרע״ז האָט ד״ר רעגענסבורג געלייענט דריי מאָל אין וואָך רעפּעראַטען פאַר די ענטוויקעלטערע בחורים וועגען פילאָזאָפיע, נאַטורוויסענשאַפט און האמילעטיק. אין דער העברעאישער גימנאַזיע האָט מען מיט זיי געלערנט אַ פּאָר שעה אין טאָג דייטש. בכלל האָט זיך אַרויסגעוויזען ביי די בחורים זעהר אַ גרויסער חשק צו אַלגעמיינע למודים. אין גמרא־לערנען זענען געווען זעהר גרויסע מתמידים, וואָס פלעגען לערנען מעהר ווי 18 שעה אין מעת־לעת. דער ועד פון די בחורים האָט איינגעשטעלט, אַז חוץ דעם שיעור פון די רבנים זאָל יעדען מאָנטאָג און דאָנערשטאָג זאָגען איינער פון די בחורים אַ שיעור אין תורה. די זאָגערס פלעגען זיך צו דעם זעהר פיעל צוגרייטען און שטודירען אין די ספרים פון שטראַשונס ביבליאָטעק. דעם קבוץ איז אויסגעקומען אָבצוריכטען גלות. ער האָט געוואָגעלט פון איין קלויז אין דער אַנדערער. אָנהויב ווינטער תרע״ז צוליעב גרויס יקרות און גרויס דחקות זיינען ס׳רוב בחורים אַבגעפאָהרען אין די נייע קבוצים, וועלכע האָבען זיך געגרינדעט אין פּאָנעוועזש, טעלז א. א. אין ווילנא איז איצט (אויגוסט 1917) געבליבען ס״ה 20 בחורים, זיי לערנען אין ר׳ מיילא׳ס קלויז סמ׳ קדושין. שטיצע בעקומען זיי איצטער 5 רובל אַ וואָך. אין דעם משך פון די צוויי יאָהר, וואָס דער קבוץ האָט דאָ עקזיסטירט, זיינען פון דחקות אויסגעשטאָרבען 9 ישיבה־לייט.

די חברות „עץ חיים“, „מרביצי תורה“, „משרתי בקדש“. חוץ די לערנער, וועלכע זיינען אָוועק אין קבוץ, האָבען אויך די פּרושים אַן ערך 40 יונגע לייט, זיך פעראייניגט חשון תרע״ו אין אַן אגודה „עץ חיים“, וואָס פלעגט לערנען אין גאָנ׳ס קלויז אַלע אָווענט חשן משפט (איצט איז דער שיעור בטל געוואָרען) און פלעגט בעקומען שטיצע פון צ״ק און דורך די ראַבינער רובינשטיין און לעווי.

די מגידים און רביים, אַן ערך 80 פאַמיליעס (צווישען זיי אַ סך רבנים אנטרונענע), האָבען זיך ז׳ אדר תרע״ז פעראייניגט אין אַן אגודה „מרביצי תורה“ מיט געדרוקטע תקנות אויף העברעאיש און יודיש, ערלויבטע פון דער מאַכט. די חברים פון „מרביצי תורה“ לערנען אַלע טאָג פון 12 ביז 1 שו״ע און טור אין דער אַלטער קלויז. די חברה בעקומט שטיצע פון צ״ק און דורך די ראַבינער רובינשטיין און לעווי.

די שמשים, אונטער־שמשים, בעלי־קריאות, וועלכע האָבען אָנגעוואָרען זייער גאַנצע הכנסה, אַז די קלויזען זיינען געוואָרען פוסטלעך און די בע״ב פעראָרימט, האָבען זיך חנוכה תרע״ז פעראייניגט אין אַן אגודה „משרתי בקדש“ און האָבען געעפענט אַן איינענע קיך. שטיצע בעקומט די אגודה פון צ״ק. איהר ועד געפינט זיך אין דער שמשישער קלויז אין ר׳ מיילא׳ס הויף.

די קלויז „גמילות חסד“ און דער תקון חצות. נאָך דער קלויז יסו״ד געפינט זיך די קלויז גמילות חסד. מ׳רופט איהר גמ״ח, ווייל זי האָט אַן איינענעם לאָמבאַרד, ד. ה. זי לייט געלט אָהן פּראָצענט אויף משכנות. די קלויז האָט אַמאָל געהאַט גרויסע מגידים, ווי ר׳ אבריהם הוראדנער און ר׳ מאיר עפשטיין, וועגען וועלכע ס׳איז געשריבען אויף אַ טאַפעל אין מורח־וואַנט. אפילו אין דער לעצטער צייט פלעגט מען איך קומען אַהין פון גאַנץ שטאָדט הערען תנ״ך און ס׳ המדות פון שקודער מגיד. איצט איז די קלויז פוסט און דער לאָמבאַרד פערמאַכט.

מיט עטליכע יאָר צוריק פלעגט מען נאָך דאָרט אָבריכטען „תקון חצות“. ס׳פלעגט אויסקומען מאָדנע שען. אומעטום פלעגט שוין זיין שטיל, עס פלעגט שוין שעמערירען דער לעצטער פלאַטיל אין פּאָליש פון דער גרויסער שול; עס פלעגט זיך שוין אויך הערען דער לעצטער ברכו פון עטליכע איוואָושטשיקעס, וואָס פלעגען פאָהרען אַ היים, און פון עטליכע מוזיקאַנטען, וואָס לויפענדיג פון באָטאַנישען טעאַטער, פלעגען זיי זיך אַריינכאַפּען אין פּאָליש נאָך אַ מעריב. פון גאָנ׳ס קלויז פלעגט זיך שויך אויך מעהר ניט הערען ווי אַ שטילער ניגון פון אַ משמר־לערנער, — און מיט אַמאָל פלעגט אויפברומען אַ וויינענדיגער, בענקענדיגער קול פון תקון חצות, וועלכער פלעגט זיך פונאַנדערטראָגען היוך איבער׳ן גאַנצען שולהויף אַזוי טרויעריגאומעטיג *)...

„שבעה קרואים“. איידער ס׳פלעגט זיך נאָך ענדיגען דער תקון חצות אין גמ״ח, פלעגט זיך שוין אָנהויבען הערען דער האַרציגער בנעימות׳דיגער ניגון פון דער חברה „ותיקין“ אין שבעה קרואים **). און דער ניגון פון דאַוונען פלעגט ניט אויס־הערען וומער־צייט אַ גאַנצען מעת לעת נאָכאַנאַנד: פריהער אין שבעה־קרואים, פון שבעה קרואים אין נחש״א, פון נחש״א אין פּאָליש און פון פּאָליש ווייטער אין שבעה קרואים. דער שבעה־קרואים איז אַ שטיבעל אונטער׳ן קלויז נחש״א. מ׳רופט איהם שבעה קרואים, ווייל שבת און יו״ט טיילט מען אין דער גרויסער שול עליות, דרום נעהמען אריין עטליכע מנינים מענשען פון שול אין שבעה קרואים און מ׳רופט דאָרט אויף נור זיבען מענשען צו דער תורה. יעדען טאָג ווערט אין דער גרויסער שול געדאַוועט מנחה און מעריב צוזאַמען זעהר פריה, דאָסועלבע אויך פרייטאָג־צו־נאַכט, דרום היט מען אָב אין שבעה קרואים מעריב בזמנו. דער שבעה קרואים האָט זיך בעזונדערע גבאים, שמשים און בעלי־קריאות, אַ גאַנצען טאָג זיצען דאָרט די ווילנער דיינים. דעריבער רופט מען איהם אויך „בית־דין־שטיבל“ און אָפטער קען מען הערען איבערן גאַנצען שולהויף ווילדע געשרייען און קריגערייען, אויך כאַראַקטעריסטישע סצענעס פון די בעלי־דינים.

דער פּאָליש. דער פּאָליש איז אַ פאָרהויז פון דער גרויסער שול און בעשטעהט פון צוויי צימבלעך. דאָרט ווערט געדאַוועט מנחות נאָך מנחות און מעריב׳ס נאָך מעריב׳ס. עס טרעפט, אַז אין איין פּאָליש ווערט שוין געדאַוועט דער דריטער מנין מעריב, און אין אַנדערען פּאָליש דאַוונט מען נאָך מנחה. דאָרט איז אויך דער יריד פון גאַנץ שטאָדט אבלים, וועלכע קומען אַהין כאַפּען אַן עמוד אויף מנחה און מעריב. אָפט קריגט מען זיך צוליב דעם עמוד גאַנץ שטאַרק, נור מעהרסטענטייל קומט מען דורך בשלום דורך גורלות, וועלכע מען מאַכט מיט אַ פּאַציילקע: מ׳לעגט אויף די עקען און אין איינעם מאַכט מען אַ קניפּעל, און דער, וואָס ציהט אַרויס דעם קנופּעל, דער געווינט דעם עמוד. נעבען פּאָליש ביי די פענסטער שטעהען אַ גאַנצען פערנאַכט ביז שפּעט אין

---

*) דער תקון חצות פלעגט אויך ווערען אַמאָל אָבגעריכט אין גאונ׳ס קלויז אַ גאַנץ חדש אלול ביי נאַכט. אין דער גרויסער שול ווערט ער נאָך אָבגעריכט איצט אויך די גאַנצע דריי וואָכען פון שבעה עשר בתמוז ביז תשעה באבי

**) ותיקין איז אַ חברה, וואָס היט אָב צו דאַוונען אַזוי פריה, אַז די שמונה עשרה זאָל אויסקומען גלייך מיט׳ן זונאויפגאַנג (צוליעב דער מלחמה, ווייל מען טאָר ניט געהן אַזוי פריה, איז דער ותיקין בטול געוואָרען.)

אָוונט אַ סך פרומע ווייבער, וועלכע שפּרינגען אַלע ווילע קדוש .און קניהען זיך צו ברכו.

אַ גאַנצן טאָג שטעהען ביים פּאָליש די שולהויף-מוכר-ספרים מיט פולע קאָשיקעס ספרים און מסחר'ן מיט אַלערליי ספרים, אַלטע, נייע; ציצית, מזוזות, ארבע כנפות א. אז. וו. איצטער אין מלחמה-צייט איז דער מסחר גרעסער געוואָרען פון אַ סך נויטבעדערפטיגע, וועלכע פערקויפען דעם לעצטען סדור אויף אַ „באַבקעלע", אַנדערע פערקויפען אויך אפילו די טלתים מיט די תפלין מחמת הונגער. אויפ'ן שולהויף וואוינען אויך די סופרי סת"ם, נאָר איצטער זיצען זיי גאָר אָהן ארבייט, ווייל קיינער שרייבט איצט ניט, ניט נור קיין ספרי-תורה, נור אפילו קיין תפלין און מזוזות אויך ניט.

די שטיבלעך. אין אַנדערען האַלבען שולהויף, ניט ווייט פון קלויז פון דעם ווילנער גאון, דעם גרעסטען מתנגד, געפינען זיך צוויי שטיבלעך פון די ליובאַוויטשער חסידים און פון די קאָידענאָווער חסידים (ביי די קאָידענאָווער חסידים דאַווענען אויך די כלאָנימער און לעכעוויצער חסידים, דרום רופט מען איהר אויך לעכעוויצער שטיב'). פערשפּעטיגטע מתנגדים נעהמען זיך אָפטער אריין ביי די חסידים דאַווענען, אויך הערען אַ קדושה „כתר יתנו", שמיני עצרת קריגען כבוד אַ הקפה, אָדער ווי געהען אריין שבת פאַרנאַכט צו שלש סעודות הערען אַ חסידישען ניגון און דערביי אויך זעהן אַ שיינעם רקוד"ל; אָבער איצטער איז ביי די חסידים אויך שטיל, ניט מען זינגט, ניט מען טאַנצט.

די ליובאַוויטשער חסידים האָבען פאַר עטליכע יאָרען אָבגעקויפט אַפּאַטאָווים שול און אויף זייער אָרט האָט זיך אריינגעקליבען די חברה „תפארת בחורים", וואו מ'לערנט אַ גאַנצען טאָג מיט אָרימע קינדער פון א"ב ביז גמרא און אין אָוונט לערנען דאָרט בעלי-מלאכות, אָנגעשטעלטע וכדומה תנ"ך, משניות, שו"ע א. א.

חברה פּועלים. אַנטקעגען קאָידענאָווער שטיבל געפינט זיך די קלויז „חברה פּועלים", געבויט אין יאָר תרל"ה (די חברה איז געגרינדעט פריהער און דער פּנקס פון דער חברה איז פון יאָהר תר"י). דאָס איז אַ פערעגיסטרירטע שול פאַר בע"מ פון אַלערליי בראַנזשעס. די קלויז האָט געגרינדעט ר' הירש גאָרבער (צוזאַמען מיט אייניגע בעלי בתים), וועלכער איז דאָרט געווען רבי 66 יאָר *). ער איז ניט לאַנג געשטאָרבען. אויף זיין אָרט איז איצטער דין זהן ר' אליהו היילפּערין. אַ סך בע"מ, וועלכע האָבען יונגערהייט ניט געהאַט קיין מעגליכקייט צו לערנען, זענען פון דאָרטען אַרויס גאַנצע לומדים אין „חיי אדם" און „משניות". די קלויז האָט אַ גמ"ח, אויף וועלכען אַ אָרימע יודענע, וואָס פלעגט האַנדלען מיט קאָשיקעס עפּעל ביי די יאַטקעס, האָט נעגעבען 600 רובל. פריהער פלעגט זי אַליין פערלייען אַלע אָרימע ווייבער, וואָס האַנדלען מיט עפּעל וכדומה, די געלט אָהן פּראָצענט, ד"ה זי האָט געהאַט אַן אייגענעם גמ"ח, נור דערנאָך, אַז זי איז עלטער געוואָרען, האָט זי ניט געקענט אַליין טראָגען אויפ'ן קאָפּ און האָט די געלט מנדב געווען אין גמ"ח פון חברה פּועלים. אין מלחמה-צייט האָט זי אַליין געמוזט אָנקומען צום גמ"ח, אַז מ'זאָל איהר שטיצען אין 35 רובל. זי איז ניט לאַנג געשטאָרבען, איהר מאַן איז אַ גאַס-מענש. איצטער איז דער גמילות-חסד פערמאַכט.

די רעהרען און דער ברונעם. אַנטקעגען חברה פּועלים נעבען קלויז יסו"ד זיינען מיט דרייסיג יאָר צוריק געווען 4 רעהרען, וואָס פון זיי פלעגט שטענדיג פליסען פרישע, קאַלטע וואַסער אין אַ גרויסען באַסיין; אויף די רעהרען זיינען געהאַנגען קייטען מיט פיר קענדלעך אָדער „שעפּערס", ווי מען פלעגט זיי רופען, — און פון גאַנץ יודישע גאַס פלעגט מען זיך קומען קוויקען מיט די געשמאַקע, נעטע וואַסער. די רעהרען האָבען זיך געצויגען דורך טראָקער גאַס פון די וועגערעס, פון

*) ווינטער מוצש"ק פ' ויגש תרע"ו איז אין קלויז חברה פּועלים געווען אַ שרפה. ס'זיינען פערברענט געוואָרען 3 נפשות (די רביצין און צוויי אייניקלעך) און ס'איז אַראָפּ דער גאַנצער דריטער עטאַזש פון קלויז.

דייטשטאָדטישע ברונעמס, וואו די יודישע געמיינדע האָט געהאַט „צוויי קלעצער", ד. ה. צוויי רעהרען. דערנאָך, אַז די שטאָדט האָט די רעהרען צוגענומען, האָט מען געמאַכט אויף דעם-זעלבען אָרט אַ ברונעם אויפ'ן שולהויף. אויף דעם ברונעם האָט נאָכהער דער פערשטאָרבענער שטאָדט-מגיד ר' מאיר נח לעווין געלאָזען אַן עובן און אין וואַנט פון קלויז יסו"ד איז דאָ אַ טאַפעל, אין וועלכען עס שטעהט געשריבען, אַז דעם ברונעם האָט דער שטאָדט-מגיד מנדב געווען פאַר קהל. מחמת מלחמה איז דער ברונעם אַ לאַנגע צייט געשטאַנען צובראָכען. איצט האָט מען איהם גאָר פערשאָטען און דער גאַנצער שולהויף איז געבליבען אָהן וואַסער.

די יודישע באָד. ניט ווייט פון ברונעם איז די יודישע באָד מיט די כשר'ע מקוואות, וועלכע עס בענוצען אויך די חסידים און אייניגע מתנגדים, וואָס ווינען זיך דאָרט תמיד טובל פאַרן דאַווענען. צוליב יקרות אויף האָלץ און אויך צוליב די דייטשע בעדער, וועלכע קאָסטען ניט קיין געלד, ווערט דער יודישער מרחץ געהייצט בלויז פרייטאָג, נור די מקואות, מחמת רעליגיעזע צוועקען, זיינען אָפען אַ גאַנצע וואָך. פאַר אַ יום-טוב הייצט מען דעם מרחץ מיט אַ פאָר טעג מעהר און דאָס ווערט אָנגעזאָגט מיט גרויסע מודעות איבערן גאַנצען שולהויף.

די קלויז פון די מאַליאַרעס. איבערן מרחץ געפינט זיך די קלויז פון די ציירים; אַמאָל איז זי געווען מיט זעהר פיל שיינע מאַלערייען. זי האָט געהאַט אַן אייגענעם גמ"ח (איצטער איז ער פערמאַכט).

די אַלטע קלויז. די עלטסטע פון אַלע קלויזען אין ווילנא איז די קלויז ישן, די אַלטע קלויז; זי איז נאָך עלטער פאַר דער גרויסער שול מיט גאַנצע הונדערט דריי און דרייסיג יאָר, זי איז געגרינדעט אין יאָר ר' (1440); וועגען דעם שטעהט געשריבען אין אַ טאַפעל פון יאָרצייטען, וואָס הענגט אויפ'ן בימה. דאָרט, דערצעהלט מען, האָט געדאַווענט און געלערענט דער ש"ך און ס'איז דאָרט געווען שטענדיג ענג פון לערנער, סיי בייטאָג, סיי ביינאַכט, פון די משמורים. אויף אַן אָרט צו זעצען זיך לערנען האָט מען געדאַרפט וואַרטען אין „אָטשערעד". דאָרט האָט אין גאונ'ס צייט ר' קלמן שולמאַנס אַ ווידע, ר' נפתלי הערץ שולמאַן, געזאָגט אַ שיעור „מורה נבוכים" פאַר יונגע לייט מיט גרויס עמקות *).

מיט אַ יאָר 20 צוריק איז דאָרט געווען אַ קבוץ פון עטליכע צעהנדליג יונגע לייט „פּרושים", וואָס זענען דערנאָך געוואָרען גרויסע רבנים. פאַר די יונגע לייט איז געווען איבערן קלויז 10 שטיבלעך, וואוינונגען, און פרומע ווייבער פלעגען זיי טראָגען אַהין עסען „מכל טוב", זיי זאָלען ניט דאַרפען מבטל זיין פון לערנען. אין תרע"ה — תרע"ו זיינען די שטיבלעך געווען דער מקום-מנוחה פאַר די אַנטרונענע פון קאָוונער גובערניע. איצטער איז די קלויז פוסט, און מען רופט דריי מאָל אַ טאָג אַ מנין פון גאַס. די קלויז (זי איז איבערגעבויט אין יאָר תקצ"ו) איז לויט דער אינוועניגסטער ארכיטעקטורע אַ מיניאַטור פון דער גרויסער שול, מיט אַ געוועלב אָנגעשפאַרט אויף זיילען. אויך אונטען האָט זי זיילען.

די שקיעות-זייגערס. אויף די אונטערשטע זיילען פון דער אַלטער קלויז אין דער הויף זיינען פאַראַן דריי זייגער'ס; אויף איין זייל — צוויי זייגער'ס צוזאַמען. איבער זיי שטעהט געשריבען מיט גרויסע ווערטער „זכור את יום השבת לקדשו", נאָכהער מיט קלענערע ווערטער אויף איין זייגער „זמן הסגרת החנויות וכל העסקים", ד. ה. דער זייגער ווייזט די צייט, ווען מ'בעדאַרף פרייטאָג פערמאַכען די געשעפטען, און אויפ'ן אַנדערען זייגער איז אָנגעשריבען „זמן הדלקת נרות", ד. ה. די צייט, ווען מ'בעדאַרף בענשען ליכט. אויפ'ן אַנדערען זייל איז דער דריטער זייגער; איבער איהם איז אָנגעשריבען מיט גרויסע ווערטער „קדוש הוא מבואו ועד צאתו", נאָכהער מיט

*) אַז מ'האָט עס פערמסר'ט דעם גאון, האָט ער געענטפערט, אַז דעם רמב"ם'ס ספרים טאָר מען ניט פערווערען צום לערנען. („עיר ווילנא").

קלענערע ווערטער „ומן תפלת מעריב במוצש״ק״, ד. ה. ווען מען מ׳בעדאַרף שבת־צוינאַכט דאַווענען מעריב.

III. די מודעות אויפ׳ן שולהויף.

אין צענטער פון שולהויף, אויף די אונטערשטע ווילען פון דער אלטער קלויז, אונטער די ווינערס, ווינען אָנגעשלאָגען ראַמען, אויף וועלכע מען קלעפּט מודעות. בכלל איז דער גאַנצער שולהויף מיט זיינע ווענט און קלויזען פון שטענדיג אָן אַ מקום פאַר כל־ערליי פּלאַקאַטען און מודעות.

בעקאַנטמאַכונגען און נעקראָלאָגען. די ערשטע צייט נאָך דער אָקופּאַציע ווינען דאָס מערסטענטייל געווען בעקאַנטמאַכונגען פון דער מאַכט, פריהער אויף דייטש, דערנאָך אויף דייטש און יודיש. צוואַמען מיט די בעקאַנטמאַכונגען האָבען זיך אָנגעהויבען בעווייזען נעקראָלאָגען וועגען רבנים און חשוב׳ע יודען, וואָס ווינען נעשטאָרבען אין ווילנא און אין אַנדערע שטעדט. די בעקאַנטמאַכונגען און די נעקראָלאָגען זיינען געווען אַזוי פּינקטליך אַלע טאָג, אַז מען פלעגט זיך חידוש׳ן, אויב זיי פלעגען אַמאָל פעהלען. פון די נעקראָלאָגען פלעגט ווערען מאָדנע אומעטיג: דוכט זיך נעבטען נערעדט מיט אַ מענשען און היינט שוין אַ נעקראָלאָג. קיין צייטונגען זיינען נאָך דאַן ניט געווען, — די „לעצטע נייס״ האָט אָנגעהויבען צו ערשיינען ערשט דעם 1/1 1916, — פלעגט שוין זיין אַ מנהג געהן אַלע טאָג אויפ׳ן שולהויף בעקוקען די מודעות און פאַראיינס שוין אויך הערען אַביסעל נייס. דער שולהויף איז דעמאָלט געווען דער גאַנצער צענטער פון אַלערליי נייס. דאָרט פלעגט זיין טאָג און נאַכט ענג פון רעדלעך און אַזוי טומעלדיג, אַז מ׳האָט זיך געבעטען רחמים ביים עולם דורך מודעות אויפ׳ן שולהויף, אַז למען חלול השם זאָל מען ניט מאַכען אַזוינע רעדלעך און אַזאַ רעש.

רבנישע מודעות. אחוץ די בעקאַנטמאַכונגען און נעקראָלאָגען ווינען געווען אַ סך רבנישע מודעות. אין יאָר תרע״ו, למשל: סוכות וועגען אתרוג, אַז מ׳קען בענטשען אתרוג ביים רב ר׳ אהרן מאַרקעלס און כדי ס׳זאָלען זיך ניט אָנקלייפּען אין דער פריה צו גרויסע „אָנצערודט״, בעט מען קומען דעם עולם אַ גאַנצען טאָג; אין ווילנא ווינען דאַן געווען נור 4 אתרוגים און זיי האָבען געקאָסט צו הונדערט רובל יעדערער (אויף סוכות תרע״ז האָט שוין דער דייטשער ראַבונער לעווי בעזאָרגט די שטאָדט מיט ביליגע אתרוגים, צו 5 רובל אַן אתרוג); מודעות, אַז מען מוז די פלייש, וואָס מען זאַלצט ניט, נוט אָפּבראָטען אויפ׳ן פייער פאַר׳ן קאָכען, אַזוי ווי „לעבער״, אַז ניט וועלען זיין טרייף אַלע כלים, אין וועלכע מ׳וועט קאָכען; דאַן איז געווען אַ גרויסער דוחק אין זאַלץ (און ברויט); מען האָט עס בעקומען נור אויף ספּעציעלע ביכלעך צו אַ האַלב פונט אַ וואָך. כ״ד השון — מודעות וועגען דער פאָלקס־צעהלונג, אַז מ׳זאָל שרייבען ריכטיג דעם יודישען נאָמען מיט דער פאַמיליע. כסלו — וועגען חנוכה־ליכט: היות ווי ס׳איז אַ דוחק אין ליכט, מעג מען בענטשען אויף איין חנוכה־ליכטעל. טבת — אין די קראָמען, וואָס מ׳מוז האַלטען אָפען, זאָל מען ניט פערקויפען קיין ציוויליע (דאַן, צוליעב דער גזרה צו האַלטען אָפען די קראָמען שבת, האָבען אַ סך פרומע יודען פערמאַכט אָדער פערקויפט די געשעפטען פאַר שפּאָט ביליג, כדי זיי זאָלען ניט דאַרפען מחלל שבת זיין). עשרה בטבת — ועהר אַ וואַרימע מודעה וועגען תענית. אין שבט — אַ קו״ק, אַז מ׳זאָל זיך אָרגאַניזירען צו העלפען די הונגעריגע. יעדערער ביי זיך אין הויף זאָל זעהן העלפען זיין הונגעריגען שכן. אַ מודעה, אַז מען איז מתיר בשר חזיר, צוליעב דעם דוחק אין פלייש, נור מען מוז האָבען אַ שטעמפעל פון דעם רב, אין וועלכע שטעטעל מען קויפט די פלייש. אין אדר — וועגען געבען מחצית השקל און די געלט וועט געהן פאַר „אחיעזר״ און פאַר די מוסדים פון לערנער. אין ניסן, אַז מ׳איז מתיר קטניות מן השוק, אויך אַ קו״ק וועגען קמח פסח,

פאַר פסח — מודעות, אַז מ׳איז מתיר קטניות, באָב, בעבעלעך, לינזען, קוקורוזע, אויך מעג מען מאַכען ד׳ כוסות פון ווייסע טיי (פסח תרע״ז האָט מען אויך מתיר געווען מעבאָר־מאַרמעלאַד, צוקערקעס, עמאַלירטע געשיר; חוהמ״פ תרע״ו איז געווען מודעות, אַז מחמת דעם דוחק אין מצה זאָל דער, וואָס האָט ניט קיין מצה, פרעגען אַ שאלה ביים רב [וועגען לחם]). אין אייר ווינען געווען זעהר וואַרימע מודעות וועגען די תעניתים פון בה״ב. ל׳ סיון — מודעות, אַז די גזרה וועגען האַלטען די קראָמען אָפען שבת, איז בטל, בכן זאָל מען ניט מחלל שבת זיין ח״ו ברצון. תמוז ווינען געווען שאַרפע מודעות וועגען די ספּעקולאַנטען, אויך וועגען תענית שבעה עשר בתמוז. אין אב — וועגען איסור אויף פיש, אַז מ׳זאָל ניט צאָהלען טייערער ווי די טאַקסע, אַ גאַנץ זומער ווינען אויך געווען מודעות וועגען מנדב זיין תפלין, סדורים פאַר די נעפאַנגענע אין דייטשלאַנד, אויך וועגען די עירובין, וועלכע ווינען צעריסען געוואָרען צוליעב מלחמה; דרום איז אָנגעזאָגט געוואָרען אַלע שבת, אַז מ׳טאָר ניט טראָגען און די טליתים זאָל מען אָנגרייטען אין די קלויזען פריטאָג. ס׳איז אויך געווען מודעות, אַז עס ליינט זיך אָב דעם שטאָדט־חזנ׳ם דאַווענען לטובת אַ צדקה־חברה, ביז וואַנען מען וועט פעריכטען די עירובין און מען וועט מעגען טראָגען די בילעטען. פון דער חברה „מוהירי שבת״ איז אַלע שבת געווען מודעות, ווען די שקיעה איז אויך נאָך בערלינער זייגער. ס׳זיינען אויך געווען מודעות, אַז היות ווי מען טאָר ניט געהן שפּעט, זאָל מען מוצש״ק בעסער מאַכען מנינים אין די הייפען, און מ׳זאָל ניט אָנצינדען קיין פייער ביז 10 דעם זייגער. אין אלול איז געווען מודעות וועגען די ניכע חתונות, דאַן איז געווען די בהלה „אויף אַמעריקאַ״. צוליעב גרויס דחקות האָבען זיך אַלע אַלאָו געטאָן עמיגרירען, ווי נור ס׳האָט זיך בעקומען די ערשטע מעגליכקייט. מען האָט פערקויפט ווירטשאַפטען, געשעפטען פאַר די ביליגסטע פרייזען און מען איז געלאָפען קיין אַמעריקאַ. דער שול־הויף איז אין יענער צייט געווען פערפלייצט מיט מודעות פון דעם מין. און ווייל מען האָט פערקויפט שיפסקאַרטען נור פאַמיליעס, האָבען די בחורים געמאַכט ניכע חתונות מיט אָרעמע מיידלעך, אַנדערע בחורים האָבען נאָך די מיידלעך צוגעצאָהלט (און פאַרקעהרט), אַבי זיי זאָלען פאָהרען מיט זיי קיין אַמעריקאַ. אויף די חופּות ווינען דאַן געווען „אָנגעשטערעדעט״ ווי ביי די בעקרייען אויף ברויט (דער פאָהרען קיין אַמעריקאַ האָט געדויערט אַ ערך פון תמוז תרע״ו ביז שבט תרע״ז), מחמת דער ראָוינער בהלה האָבען די רבנים אויפמערקזאַם געמאַכט אין מודעות, אַז מ׳זאָל ניט האָבען קיין טעות און מיינען, אַז מ׳קען חתונה האָבען אויף אַ תנאי, ביז וואַנעט מען וועט קומען קיין אַמעריקאַ, ווייל מען וועט מוזען האָבען אַ גט און דורכדעם קענען אַ סך מענשען ווערען אומגליקליך.

אין יאָר תרע״ו, למשל: יום־כפור — אַז צוליעב שוואַכקייט זאָל מען ניט זאָגען קיין פיוט, און וועגען פאַסטען זאָלען די שוואַכע פרעגען אַ שאלה ביים רב. הוש״ר — אַז היות ווי מען טאָר ניט געהן שפּעט, דעריבער וועט מען היינטיגען יאָר זאָגען סליחות ניט 12 דעם זייגער ווי אַלע מאָל, נור 8 דעם זייגער. חשון, בשעת די תעניתים פון בה״ב, ווען ס׳איז אַרויס די פעראָרדנונג וועגען צוואַנגס־אַרבייט פאַר מענער פון 16 ביז 60 יאָר, ווינען געווען מודעות מיט אַזאַ נוסח: „הנם מען איז זעהר שוואַך פון דחקות, און עס איז ניטאָ קיין כח צו פאַסטען, נור צו־ליעב די גרויסע צרות און דער וועלט־מלחמה, וואָס נעהמט צו לעבענס פון מיליאָנען מענשען, דאַרף מען פאַסטען. און אין דער פריה 7 דעם זייגער זאָלען זיך אַלע מענער און פרויען פערזאַמלען אין גרויסע שול. עס וועלען זיין אויך אַלע רבנים. מען וועט דאַווענען און זאָגען סליחות מיט גרויס געוויין, און ביי טאָג זאָלען זיך פערזאַמלען אַלע מלמדים מיט די קינדער, אויך די בע״ב און מען זאָל זאָגען תהלים ביז מנחה; פאַר מנחה וועט אַ רב זאָגען אַ דרשה, דערנאָך וועט מען ליינען ויחל און מ׳וועט זאָגען א״מ; נאָך מנחה וועט מען ווידער זאָגען תהלים ביז מעריב, און

דער עווינער וואָל רחמנות האָבן און שיקן זיין שלום*). אין יענעם ווינטער זיינען אויך געווען א סך אַנאָנימע מוסר־מודעות וועגן פּראָטעקציע; אַז מען זאָל זיך טובל זיין און געהן אויף די קברים פון גאון און גר צדק; מ׳זאָל זאָגן אין אַלע קלויזן נאָכן דאַווענען תהלים, מען זאָל זאָגן אַלע מאָנטאָג און דאָנערשטאָג אשמנו. י״ג מדות, א״ם (אין א סך קלויזן האָט מען טאַקי אַזוי געטאָן), אויך וועגן פּריצות, וועגן חלול שבת, וועגן מאכלי אסורות, נבלות וטרפות אין די נוישקע קיכן; וועגן דעם, וואָס מען שיצט ניט די אָרימע; אויך וועגן די קלאַסן, פאָלקסשולן און די גימנאַזיעס, וואָס מען שמדט דאָרטן אָב די קינדער, מ׳לערנט ניט מיט זיי קיין יודישקייט, און די לערערס זיינען פּוקרים. די מנידים האָבן דאַן אויך געזאָגט אין די קלויזן זעהר וואַרעמע דרשות, אין נחש״א האָט מען א סך מאָל אָבגעריכט דעם עשירי קדש מיט גרויס פּאַראַד, מיט חזנים און דרשות, און מ׳האָט געזאָגט תהלים און וידוים מיט גרויס געוויין.

צדקה־גדולה־מודעות. נאָך די רבנישע מודעות געהען די צדקה־גדולה־מודעות. אַנהויב ווינטער—קו״ק פון האַלין־קאָמיסיע וועגן קלייבן געלט אויף האָלץ. דערנאָך מודעות וועגן פונאַנדערטיילען די האָלץ. מודעות, אַז היות ווי ס׳האָבן זיך זעהר שטאַרק געמעהרט די בקשות פון די נצרכים אין צ״ג, דרום זאָל מען שרייבן קורץ, מיט דעם נוסח: „א בקשה אין צ״ג וועגן שטיצע, — און דעם אדרעס״, וויי־טער מודעות פון רעגיסטראַציאָנס־ביוראָ ביי צ״ג וועגן פערשרייבן זיך אויף אומזיסטע ברויט־צעטלעך; מודעות וועגן דער צייט פון טיילען געלט די פּרויען פון די וואַפּאַסנע, וועגן דעם, אַז אַלע אָרימע, וואָס בעטן נדבות, זאָלן זיך קומען פערשרייבן אין צ״ג, אויך אַז מ׳קען שרייבן וועגן שטיצע קיין אַמעריקא און רוסלאַנד און שיקען בריוו קיין דייטשלאַנד צו געפאַנגענע קרובים; מודעות פון צענטראַל־קאָמיטעט וועגן קומען זיך פערשרייבן אויף אַרויסצופאָהרען אין די קליינע שטעדטלעך: בירזש, פּאָנעוויעזש, קופּישאָק, אוטיאַן, אַליטע, קאַשעדאַר א. אַז. וו., דערנאָך מודעות וועגן קומען אַרויסנעהמען די שיינען און געהן מיט אַלע זאַכן, וועלכע מען וויל נעהמען מיט זיך (6 פוד אויף א פּערזאָן) אין ענטלויזונגס־אַנשטאַלט און פון דאָרט גלייך צום באַהן און פאַר אָרימע באַהן אומזיסט. מודעות פון „הילפס־קאָמיטעט״ וועגן אָבשיקן די הײמלאָזע, וועגן אָנגעקומענע געלט פאַר קרובים פון אַמעריקא, פאַר פסח — וועגן פערשרייבן זיך אויף אומזיסטע מצה; דערנאָך וועגן אָבנעהמען די מצה א האַלב פונט אויף א נפש מיט 20 לייט אַרבעסענע מעהל א. אַז. וו.

מודעות פון חברות און אַנשטאַלטען. פון „אחיעזר״ וועגן וואָלוועלע האָלץ, ביליגע קאַרטאָפעל, וועגן שטיצע, אויך אַז די אָרימע וואָס בעקומען שטיצע, מוזען ברענגען א שיין פון ד״ר, אַז זיי זיינען ניט אַרבייטספעהיג; פון „אגודת אחים״ וועגן קאַרטאָפעל, גרויפּען, דערנאָך מודעות און קו״ק, אַז מ׳זאָל מאַכן „מי שברך״ שבת ווען מ׳גיט עליות אין אַלע קלויזן לטובת די צדקה־חברות, פאַר יעדער חברה אַן אַנדער פרשה; מודעות וועגן די שבתים פון שטאָדט־הויז לטובת ישיבות און צדקה־חברות; א סך מודעות וועגן קאָנצערטען און לאָטערייעס לטובת צדקה־חברות און בילדונגס־אַנשטאַלטען; קול־קורא׳ס וועגן געבן געלט אויף פאָלקס־קיכן; קו״ק וועגן מנינים אויף ימים־נוראים לטובת צדקה־חברות; פאַר פסח איז געווען מודעות, אַז די, וואָס האָבן קינדער און מאַנען אויף די שאַסייען און ווילן בעקומען שטיצע, זאָלן זיך ווענדען אין אַרבייטער־קיך; מודעות וועגן קאָאָפּעראַטיווען

*) א צווייטע מודעה (אנאנים) פון יענער צייט (נאָוועמבער 1916) האָט געהאַט פאָלגענדען נוסח: „רחמנים בני רחמנים, האָט רחמנות אויף זיך און אויף דעם כלל־ישראל, זעהט צו זאָגן אַלע טאָג תהלים בצבור, כאָטש 1 שעה פאַר מנחה. — דען מיר בעדאַרפען איצט גרויס רחמים מן השמים״.

און קיכן, וועגן פעראייניגען און פערזאַמלונגען, חברות, געזעלשאַפטען און מוסד׳ות, וועגן פאָלקס־אוניווערזיטעטען און פאָלקס־שולען, וועגן גימנאַזיעס און קורסען, וועגן קינדער־היימען און יתומים־הייזער, וועגן מוזיק־שולען און סעמינאַריעס, וועגן חדרים און ישיבות, וועגן ליטעראַרישע אָווענטען, טעאַטער־פאָרשטעלונגען און לעקציעס.

סוחרישע מודעות. די ערשטע צייט נאָך דער אָקופּאַציע זיינען דער שולהויף און אַלע יודישע גאַסען געווען פערקלעפּט מיט מודעות וועגן קאַרביר און קאַרביד־לאָמפּען, ווייל קיין עלעקטריע און גאַז איז ניט געווען. און קעראָסין, ליכט האָט געקאָסט זעהר טייער, צו עטליכע רובל א פונט, האָט מען געקויפט און פערקויפט קאַרביר און קאַרביד־לאָמפּען. דאָס איז געווען פון די איינציגע מסחרים אין די יודישע קוואַרטאַלען אין יענעם פעריאָד צייט. א סך מודעות רעקאָמאַנדירען ביוראָ׳ס פאַר „ביטעשריפטען״ און איבערזעצונגען; מודעות וועגן גומי־לעדער, הילצערנע פּאָדעשוועס, האָלץ אויפ׳ן פוד, קאַרטאָפעל א. אַז. וו.

פּאַסקוויל־מודעות. די מצה קאָסט צו טייער, די נבאים פון די קאָאָפּע־ראַטיוון בעזאָרגען זיך מעהר איידער די „צלענעם״, די מקורבים פון די שטאָדטישע קראָמען האָבן פאַר זיך געלאָזען די קאַרטאָפעל און פאַר די אָרימע לייט די קאַרטאָפעל־ביבלעך, די פאָלקס־קיכן גיבען מעהר וואַסער ווי גרויפּען. מען זאָל מחרים זיין די ספּעקולאַנטען און די פערקויפטשיקעס א. אַז. וו. איין מאָל איז געווען א מודעה פון אַן אָרימאַן א נוסח בזה הלשון: „איהר זאָלט וויסען גבירים, איך שטאַרב באַלד אַוועק פון דחקות, אָבער מיין בלוט וועט זידען, קאָכען אויף אייך גבירים, אַזוי ווי זכריה הנביא׳ס בלוט, פאַרוואָס איהר לאָזט אונז אָרימע לייט אויסגעהן פון דחקות פאַר אייך אין די אויגען!״

IV. די כלי־שמות.

דורך די אויסווייניגסטע ווילען פון דער אַלטער קלויז געהט מען דורך אין אַנדערען האַלבען שולהויף (מען רופט עס בראָם) און דאָרט, אין בראָם, פלעגען תמיד שטעהן די כלים מיט שמות, דאָס זיינען געווען גרויסע קאַסטענס און פעסער. אַז זיי פלעגען ווערען פול, פלעגט מען זיי אַוועקפיהרען אויפ׳ן בית־עולם און מקבר זיין די שמות. אין די דאָזיגע כלי־שמות פלעגען געפינען די משוגעים, וואָס האָבען קיין היים ניט געהאַט. דער שולהויף מיט די קלויזען זיינען פון שטענדיג אַן א מקום־מקלט פאַר אָרימע־לייט און כל־ערליי משוגעים, וואָס אין מלחמה־צייט זיינען זיי געוואָרען נאָך מעהר (פון סאָלדאַטען און אַנטרונענע).

אין איין קאַסטען איז א צייט געלעגען א סאָלדאַט, וואָס פלעגט נאָכאַנאַנד ציטערען מיט אַלע גלידער און שרייען „מען טערעבעמבעט״ (ד״ה מ׳שיסט) און די קינ־דער פלעגען איהם נאָכמאַכען; אין נאָך א קאַסטען איז געלעגען א סאָלדאַט אָהן א היטעל אין א מונדיר, וועלכער פלעגט כסדר שווייגען. מ׳זאָגט, אַז ער איז אַמאָל געווען א וואויל־לערנער און זעהר א פרומער; אַז ער האָט אויף דער מלחמה דערהערט די דונערען פון די האַרמאַטען און דערביי דערזעהן פליהענדיג שטיקלעך קעפּ און פיס, איז ער פון שרעק געבליבען פערגליווערט עד היום. אין א דריטען קאַסטען איז געלעגען א מיידעל, וועלכע פלעגט וויינען און וויינען אָהן א שיעור, אָהן אַן אויפהער. מ׳דערציילט, אַז די מיידעל איז געווען אַן אַנטרונענע פון סובאַלקער גובערניע; איהר פאָטער האָבען קאָזאַקען צוגעבונדען צו א בוים און דערשאָסען, וייער שטוב פערברענט און אויף איהר האָבען זיך די קאָזאַקען מרחם געווען... די כלי־שמות האָבען אויך געהאַט זייערע מוכרי־ספרים. דאָס איז געווען א שיינער בחור פון א יאָר 18 מיט גרייזעלעך, וועלכער פלעגט זיך טאָג און נאַכט ריהען אין די כלי־שמות; פלעגט מחילה געהן אפילו אָהן תחתונים, נור אין א לאַנגען בגד, און אין גאַנצען לענג פון בגד פלעגען זיך באַמבלען ספרים. ער האָט אויסגעזעהן אינגאַנצען ווי מעוברת;

ספרים האָט ער נעהאַט מכל המינים און פערקויפט וואָלוועל, פון איין קאָפּיקע ביז צעהן.

מיט אַמאָל, אַז ס'האָט אויף יודען אָנגעהויבען שיטען מיט בלבולים: מעשה קוזשע יודען פערבעהאַלטען טעלעפאָנעס אין די בערד, — האָט מען זיך דערשראָקען, טאָמער וועט מען נאָך וואַרפען אַן אויג אויף די כלי-שמות, און פאַרטיג אַ נייער בלבול, — האָט מען די קאַסטענס און די פעסער צונעגומען און אַ מודעה האָט מען אָנגעקלעפּט אויפ'ן שולהויף, אַז ווער ס'האָט שמות, זאָל זיך מטריח זיין אַליין אַוועקטראָגען ווי אויפ'ן בית-עולם מקבר זיין. נאָך דער אָקופּאַציע האָט מען געמאַכט פאַר ווי אַן אָרט אין פּאָליש פון דער גרויסער שול. מען קען דאָרט תמיד זעהן שטעהענדיג אויבענאָן עטליכע זעק פול מיט שמות.

בּיסלעבּוויין האָט זיך אויך אויפ'ן שולהויף אַ סך אומגעענדערט. דער אַלגע-מיינער שווערער מצב האָט בהדרגה, טאָג-טעגליך, אַריינגעטראָגען שנוים, וואָס ווייזען נעווען כבח צו ריהרען אפילו דעם אַלטען, טראַדיציאָנעלען לעבען פון ווילנער שול-הויף. און בכלל איז שוין איצט דער שולהויף ריין פון כלי-שמות, פון משוגעים, פון אָרימע לייט, ווי זיינען ביסלעכווייז אויסגעשטאָרבען אויפ'ן שולהויף, אין די קלויזען. אַלע ווילדע פלעגען זיך בעווייזען מודעות אויף די טירען פון די קלויזען, אַז קיין כהנים טאָרען שוין ניט אַריינגעהן מחמת די מתים. אפילו די רעדלעך פּאָליטיקער, סטראַטעגער פון שולהויף, אויך די סתם קריטיקער, וועלכע פלעגען שטעהן גאַנצע טעג אויפ'ן שולהויף און קריטיקירען די ווילנער בעל-טוער, און די פּראָטעסטירער, וואָס פלעגען אַלע ווילע מאַכען דעמאָנסטראַציעס, פּראָטעסטען אויפ'ן שולהויף און אין די קלויזען ניט דאַוונען לייענען א. או. וו., — זיינען אויך ניט געוואָרען. די רחקות און צרות האָבען שלעכטען צוטריבען, — דעם אויפ'ן בית-עולם, דעם אין די קלויז-שטעדטלעך וובען אַ שטיקעל ברויט, דעם האָט מען צונעגומען אויף אַרבייט, דער ליגט אין שטוב געשוואָלען און קראַנק. אויך די קלויזען זיינען געוואָרען פּוסט, די צאָל יודען אין שטאָדט איז אויף אַ סך קלענער. די בעלי-בתים, די איבערגע-בליבענע, זיינען שטאַרק פעראָרימט. די נטחי'ם אין די קלויזען האָבען זיך כמעט אַלע פערמאַכט; ס'עקזיסטירען נור די רייכערע, ווי דבורה אסתר, ר' ווינוויל א. א. אַט אַזוי זיינען אַ סך קלויזען געוואָרען פערוויסט און די נמחי'ם — בטל. ניטאָ קיין לערנער, ניטאָ קיין רביים, ניטאָ קיין נטחי'ם, מער ניט אביסעלע בעלי-בתים, די שארית הפליטה, — און אַלע אין דערפריה זעהט מען איצט אויפ'ן שולהויף ווי מען רייסט איין דאַוונער אין צעהן קלויזען.

און אויפ'ן שולהויף און אין די קלויזען האָבען זיך איצטער באַוויזען נאָר נייע אָרימע לייט: דאָס זיינען די פריהערדיגע בעלי-בתים, וואָס האָבען נאָך נאָר ניט לאַנג אַליין געגעבען נדבות... און אויפ'ן שולהויף האָט זיך אויך בעוויזען אַ מין נייער מסחר, וואָס מ'רופט עס „באַבקעלעך". דאָס איז אַ מין מאכל פון אַרבעסענע מעהל, בולבע-שאָלעכץ און אַנדערע מינים, וואָס איז איננאַנצען גרויס ווי אַ כזית און מען פיהלט אין איהם כל-ערליי טעמים, — און ווען איינער האָט מער ניט ווי צעהן פעניג, נעהט ער אַרויף אויפ'ן שולהויף און קויפט אַ „באַבקעלע", מחיה זיין זיך אויף אַ רגע. און פון אין דער פריה ביז ביי נאַכט הילכען איבער'ן גאַנצען שולהויף די קולות פון בלאַסע ווייבער און דאַרע, אָבגעריסענע מענער און קינדער: „באַבקעלעך", „באַבקעלעך", פרישינקע, הייסינקע!...

ווילנע, 1917

אין פאַרלאַג פון דעם פאַראיין פון די יידישע לי-
טעראַטן און זשורנאַליסטן אין ווילנע זיינען אַרויס
פאָלגנדיקע ביכער:

וויטער-בוך, זאַמלבוך צום אָנדענק פון א. וויטער, אַרויסגעגעבן פון דעם וויטער-פאָנד ביים פאַראיין, אונטער דער רעדאַקציע פון ש. ניגער און ז. רייזען.

איינזאַמע מענטשן, דערציילונגען און הומאָרעסקעס פון ד. קאַפּלאַנאָוויטש.

שירים — פון משה קולבאַק.

די גרויסע רוסישע רעוואָלוציע 1-טער טייל (פון פעברואַר ביז אָקטאָבער) — פון י. בעקער.

פון ווילנער געטאָ, געשטאַלטן און בילדער, נע-שריבן אין שווערע צייטן — פון חייקל לונסקי.

ווערן אַלע ענינים פון פאַרלאַג זיך ווענדן:
— פאַראיין פון יידישע ליטעראַטן און זשורנאַליסטן אין ווילנע —
קולטור-הויז, פּאָליציי-גאַס.